Bossche Bladen
Cultuurhistorisch magazine over 's-Hertogenbosch

In dit nummer

73 ■ Column
Verkiezing
Pascal Viskil

74 ■ **'Een berg van zilver'**
Een loflied op de Sint-Jan in het jaar 1610
Nico de Glas

82 ■ Interview
Ron Spronk
Oeuvre Jheronimus Bosch:
een huis met vele kamers
Jac. J. Luyckx

86 ■ Moers Taal
Meervoud
Jos Swanenberg

87 ■ In Memoriam
Luc van Gent (4 juli 1925-4 juli 2013)
Een markante Bosschenaar
René Kok

88 ■ **Spoorbruggen over de Dieze**
Obstakels voor de scheepvaart
Hans Willems en Bram Steketee

96 ■ **Spanjaarden in de stad**
Beeldvorming en propaganda
Harry van den Berselaar

102 ■ bam praat
Bakfout
Stefan Molenaar

103 ■ **Aleid van de Meervenne (1452/3-1523)**
De jeugd van een late bruid
Lucas G.C.M. van Dijck

108 ■ Berichten
Nieuws van de bam
Nieuws van De Boschboom
Nieuws van het Stadsarchief

Napoleon won de Bossche voorverkiezing van Stuk van het Jaar. Hier een fragment van het keizerlijk decreet van 8 december 1810. Bekijk het hele stuk op: www.stadsarchief.nl

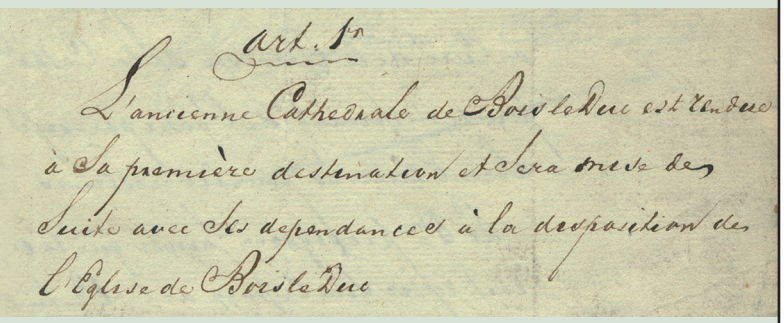
Art. 1er
L'ancienne Cathedrale de Bois le Duc est rendue
à sa première destination et sera mise en
suite avec ses dependances à la disposition de
l'Eglise de Bois le Duc

Verkiezing

Momenteel is de verkiezing van het Stuk van het Jaar in volle gang. En, om misverstanden te voorkomen: ik heb het hier niet over een missverkiezing, maar over de zoektocht van archiefinstellingen naar het mooiste archiefstuk uit de Nederlandse collecties. De koepel die de verkiezing aanjaagt, DNA (De Nederlandse Archieven), hoopt ons zo een idee te geven welke interessante, vreemde, mooie, spannende en bijzondere archiefstukken er zijn in ons land. Keurig in het kader van de Maand van de Geschiedenis.
Afgelopen weken trommelden de deelnemende archieven hun eigen publiek op om – via Facebook, blogs, nieuwsbrieven en memo's in de studiezalen – een stem uit te brengen in de voorverkiezing. Elke lokale winnaar uit de voorronde stoot door naar de landelijke verkiezing. Kortom: een talentenjacht volgens het beproefde recept. Na Idols, x-factor en een hele stoet andere programma's gaan nu ook de archieven voor de bijl.
Op de Facebookpagina Stuk van het Jaar staan de inzendingen van alle deelnemers. Daar moet het allemaal gaan gebeuren. Alleen er gebeurt niet zoveel, want ja de verdienste van Facebook is dat niets meer geheim is. Dus in een oogopslag zie ik staan: '101 personen vinden dit leuk' en '46 praten hierover'. Voor wie niet zo thuis is in de sociale media: dat is muisstil. Neem, voor wat reliëf, de Facebookpagina's van televisieprogramma *Andere Tijden* (4.106 vind-ik-leuks), onze stad (6.088), Het Noordbrabants Museum (801) en Stadsarchief 's-Hertogenbosch, nog een jonkie op Facebook (109). Ze scoren stuk-voor-stuk hoger.
Lekker modieus is het allemaal wel. Muze Kleio heeft al een tijdje haar eigen maand. Presentator Hans Goedkoop dient bij elke historische oprisping als anchorman en historicus-cabaretier Van Rossum bromt inmiddels al hele conferences. De archieven ontdekken Facebook en dan is er dus nu de talentenjacht met dubbelzinnige naam. Toch blijft het stiekem vooral een goed bewaard geheim. Of vergis ik me en zit het venijn in de staart? Leidt een competitie tussen onvergelijkbare collecties echt tot meer aandacht? Komen er straks aantoonbaar meer latent geïnteresseerden uit hun winterslaap naar de studiezalen? In de voorverkiezingen streden de superlatieven en *usual suspects* om onze gunsten. Ook in Den Bosch was het oudst, uniek, Frederik Hendrik en Napoleon. Is dat erg? Nee hoor, alleen zou ik daar mijn winterslaap niet voor onderbreken...

Pascal Viskil

‘Een berg van zilver’

Een loflied op de Sint-Jan in het jaar 1610

Nico de Glas*

De in 1610 gepubliceerde Taxandria van Jean Baptiste Gramaye uit Antwerpen (ca. 1580-1635) geeft een uitvoerige beschrijving van de ‘Oudheden’ van de stad ’s-Hertogenbosch en de Meierij. Gramaye schreef in het Latijn en zijn werk is nooit vertaald. Historici hebben hem altijd wel gekend en geciteerd, maar voor een wat breder lezerspubliek is hij onbekend en nu ontoegankelijk geworden. Binnenkort zal er een Nederlandse vertaling van de Taxandria verschijnen. Na een bespreking van de persoon Gramaye en zijn werk volgt als voorproefje een opvallende passage: zijn enthousiaste beschrijving van de Sint-Jan en het beroemde Oordeelspel.

Titelpagina van de heruitgave van Taxandria uit 1708, met gezicht op ’s-Hertogenbosch. (Stadsarchief, Magistraatsbibliotheek)

Over de auteur en zijn werk

Gramaye was een avontuurlijk man met veelzijdige interesses. Hij was enige tijd hoogleraar in Leuven. Tijdens zijn reizen is hij ook eens in handen gevallen van Barbarijse slavenhalers, en zijn verblijf in Afrikaanse slavernij wekte zijn belangstelling voor de historie en de talen van die streken. Hij werd vrijgekocht door zijn werkgever aartshertog Albrecht, wiens hofhistoricus hij was. Enige tijd later zien we hem als rector van het gymnasium van Olmütz in Moravië. Daarna werd hij benoemd tot aartsbisschop van Zweden, maar voordat hij Uppsala bereikt had overleed hij in Lübeck.

Gramaye is vooral bekend gebleven als historicus. Hij schreef omstreeks de jaren 1604-1610 een groot aantal stadsgeschiedenissen (*Antiquitates)* van Zuid-Nederlandse steden: tegenwoordig zouden we van een 'serie' spreken. Het gaat vooral om de steden van het hertogdom Brabant, waar Den Bosch als 'vierde stad' natuurlijk zeker niet mocht ontbreken; maar ook steden als Gent, Brugge, Namen en Douai komen aan bod. Het boekje over 's-Hertogenbosch en de Meierij kreeg de naam *Taxandria*: men meende namelijk dat dit een oude Romeinse naam voor deze streek was geweest. Echte geschiedschrijving is het niet. Het gaat de auteur vooral om het opsporen en documenteren van de *decora et ornamenta*, dus de oude glorie en eretitels van de betreffende stad of streek. Zo wordt in de *Taxandria* bijvoorbeeld uitgezocht door wie en wanneer de Bossche gasthuizen, kloosters, kapellen, altaren en schuttersgilden gesticht zijn, liefst aan de hand van oude archiefstukken.

Maar Gramaye kon natuurlijk onmogelijk alle plaatselijke archieven en lokale kronieken van al die steden persoonlijk onderzoeken. Bovendien waren archieven in zijn tijd tamelijk ontoegankelijk: ze werden als staatsgeheim beschouwd. Veel lokale geschiedschrijving was nooit uitgegeven en lag in handschriften verborgen in kloosters, slechts aan weinigen bekend. Maar de hoge protectie van de aartshertog in Brussel stelde de auteur in staat om de plaatselijke bestuurders te verzoeken om een documentatie voor zijn werk samen te stellen.

Tekening in krijt en waterverf van de Sint-Jan door (Abraham?) Beerstraten, circa 1665. Dit is de oudst bekende gedetailleerde afbeelding van de zuidzijde van de Sint-Jan. (Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet)

En toevallig is voor Den Bosch (en Oisterwijk) dit voorwerk bewaard gebleven. Drie vooraanstaande Bosschenaren (Everswijn, Loeff van der Sloot en Van Balen)[1] schreven voor hem een stadsgeschiedenis tot aan het jaar 1566[2], het magische jaartal, toen de 'troebelen' begonnen waren. Want evenals Gramaye zelf waren ze huiverig om die recente geschiedenis op te rakelen. Er zijn zelfs gevallen bekend waarin steden vlakaf alle medewerking weigerden (Doornik, Dixmuide), waarschijnlijk omdat hun stad of hun familie in het verleden 'fout' was geweest.

De *Taxandria* als (onbedoelde) geschiedschrijving

Maar ook al had Gramaye een uitgesproken antiquarische blikrichting en ambieerde hij beslist geen contemporaine geschiedschrijving, toch geeft hij ongewild inzicht in een tijdsgewricht dat voor 's-Hertogenbosch en het noorden van Brabant de meest dramatische en traumatische ervaring in hun geschiedenis zou blijken: een Copernicaanse wending van Zuid naar Noord. Gramaye en zijn *Taxandria* zijn nog exclusief zuidelijk, katholiek en Brabants. De grote machts- en cultuurcentra waren voor dit land – en trouwens ook voor de Noord-Nederlandse gewesten – vanouds Brussel, Leuven, Luik en Keulen geweest. Gramaye noemt talloze 'Taxandriërs', ook tijdgenoten, die naar het zuiden vertrokken om daar carrière te maken; anderzijds waren zuiderlingen in Taxandrië alomtegenwoordig, als landbezitters en civiele of kerkelijke bestuurders en patronen. Den Bosch was, zeker sinds het Schermersoproer van 1579, meer katholiek, meer Brabants en meer koningsgezind dan ooit tevoren. De opkomst van een kleine maar levensvatbare protestantse Republiek in het noorden was voor de tijdgenoten wel een heel onverwachte uitkomst van de Opstand, die immers in 1568 begonnen was in het zuiden en aanvankelijk door alle Nederlanden gesteund werd. Op menige plaats in de *Taxandria* blijkt Gramaye al te voorvoelen wat het toekomstige lot van stad en Meierij zal zijn. Zijn hoofdstuk *'s-Hertogenbosch vele malen belegerd, nooit veroverd* doet daarom achteraf wel wat denken aan fluiten in het donker. Terloops noemt hij, met een bittere humor, de steeds nauwere insluiting door Staatse forten aan Maas en Waal een 'bloemenkrans' rond de bedreigde veste.
Nog sterker dringt de eigentijdse realiteit door in Gramaye's 'tocht' langs de steden en dorpen van de Meierij, waar hij steeds weer moet vaststellen dat van de oude glorie weinig meer over is; want bijna vijftig jaar lang was het platteland geteisterd door een systematische verwoestings- en ontvolkingscampagne, gelegitimeerd door de huiveringwekkende resoluties van de Staten van Holland.

De stad betaalde Gramaye diverse malen voor zijn werk aan de beschrijving van Den Bosch. Hier een post uit de stadsrekening van 1608/9 betreffende zijn verblijfkosten in een herberg: 'Item betaelt Geritden Janssen in den Bock, ter cause van verscheijden wijnen en(de) costen bij den historijscrijver van sijne Hoocheijt, Grammey, aldaer tot verscheijden reijsen met sijne dienaeren verteert,beloopen(de) volgen(de) sijne reken(inge) – CXLI g(u)l(den) VII st(tuiver) XIIII (denier)'. (Stadsarchief, OSA inv.nr. 1460, allerhande zaken)

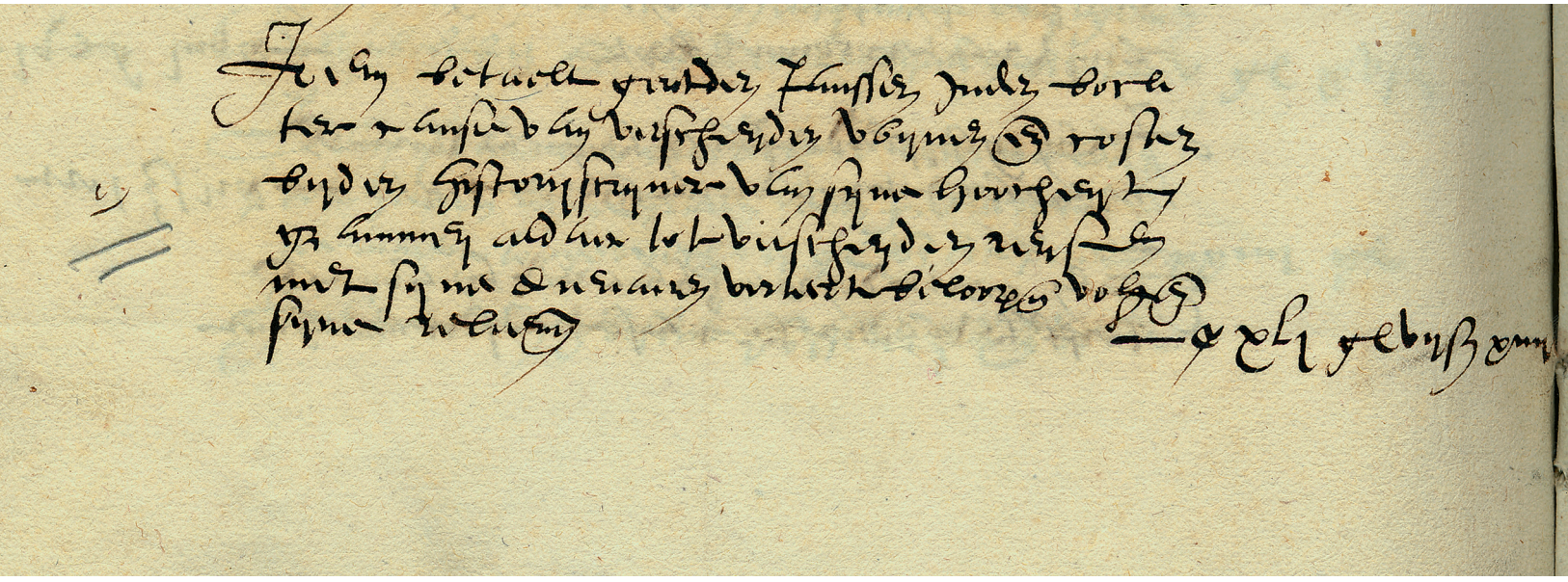

De Sint-Jan en het Oordeelspel

Maar in Den Bosch was men in 1610 kennelijk nog welgemoed ten aanzien van de onbekende toekomst. 's-Hertogenbosch was in 1559 bisschopsstad geworden en de Sint-Jan was voortaan een kathedraal. Het waarmerk van de stad was toen nog de reusachtige vieringtoren die tot 85 meter hoog reikte. In 1566 leed de kerk grote schade door de Beeldenstorm, waarbij een groot aantal kunstwerken vernietigd werd. In 1584 werd de grote toren door de bliksem getroffen: hij stortte brandend neer op de kerk, die ook zware schade leed. Ook de westtoren brandde af en bijna alle klokken gingen verloren. Maar toen Gramaye in 1608 de stad bezocht, was de schade grotendeels hersteld, ook al is het niet meer gekomen van een groot westelijk torenfront zoals in Keulen of Amiens. Intussen had de renaissancestijl zijn intrede gedaan, waarvan de nieuwe vieringkoepel nog getuigt. Er was een renaissancehoog-altaar en in 1613 zou er een monumentaal jubé of oksaal in dezelfde stijl geïnstalleerd worden. Omstreeks 1617 begon men met het beroemde grote orgel. Het al even beroemde Oordeelspel had de brand overleefd, en trok bewonderaars uit heel Europa. Kort na het rampjaar 1629 is het voorgoed stil blijven staan.
De enthousiaste beschrijvingen van Gramaye (eigenlijk van Everswijn c.s.) hebben mede de inspiratie geleverd voor de recente reconstructie van het Oordeelspel in het Jheronimus Bosch Art Center.

* Nico de Glas (Waspik 1940) studeerde klassieke talen in Nijmegen en was daarna tot 2002 leraar aan het Van Maerlantlyceum in Eindhoven

Noten bij de Inleiding

1 Ook de stadspensionaris Van Reyss schijnt eraan meegewerkt te hebben.
2 De vergelijkbare *Deductie van Oisterwijk* geeft wél een opsomming van de rampen die Oisterwijk hebben getroffen tussen 1566 en 1609. Maar Gramaye heeft heel die lijst slechts samengevat in een gedicht van 26 regels. De Bossche 'kroniek' van Everswijn c.s. is nooit uitgegeven. Van het contemporaine afschrift van het origineel bestaat een afschrift uit ca. 1843. Er is een vertaling van gemaakt door de heer drs. W. Desmense, die mij welwillend inzage gaf in zijn werk. Uit een eerste oppervlakkige lezing concludeer ik dat Gramaye die tekst voor zijn *Taxandria* sterk heeft ingekort, maar er overigens erg veel letterlijk en kritiekloos uit overneemt, ook in de hieronder vertaalde fragmenten. Gramaye noemt als bron voor zijn algemene beschouwingen – naast zijn Bossche medewerkers – alleen Goropius Becanus. Everswijn c.s. citeren nog veel meer uit Goropius, maar zij verwijzen bovendien naar de kronieken van Froissart, Meyerus, Peter van Os en Molius.

Tekening van de bovenspits van het Oordeelspel in de Sint-Jan door A.B. van Lieshout, circa 1850. De beelden van 'de jongeling en de dood' zijn mogelijk bij een verbouwing omstreeks 1582 aan het uurwerk toegevoegd. Over het Oordeelspel is eerder in Bossche Bladen geschreven in 2008 (afl. 4) en 2011 (afl. 1). (BHIC, Collectie kaarten en tekeningen, inv. nr. 1370)

Vertaling Taxandria hoofdstuk VI

Beschrijving van de Sint-Janskerk

De kathedraal van Sint-Jan was al in mijn algemene stadsbeschrijving opgenomen, maar die passage verplaats ik liever naar dit aparte hoofdstuk.
Deze kerk heeft een zo vorstelijke uitstraling, dat ze terecht met de kathedraal van Amiens vergeleken kan worden en zelfs een hogere rang zou hebben als zij ook in zo'n hooggelegen stad stond. Maar zij is gebouwd op een moerassige bodem. Daarom moest men eerst de veenlaag afgraven: daarna werden er gelooide ossenhuiden neergelegd om er de funderingen van de pilaren op te bouwen en die onderling zo aan elkaar te verbinden dat ze bij verzakking niet los van elkaar konden komen.[1] Dit bracht heel veel werk en hoge uitgaven met zich mee, zodat de fundering meer heeft gekost dan heel het gevaarte daarboven, hoe hoog en prachtig het ook is.
Zelfs de eens zo wereldberoemde tempel van Diana in Ephese kan de vergelijking met de pracht van dit gebouw niet doorstaan. Want die was in een tijd van 220 jaar gebouwd door heel Azië, het grootste continent; maar de Sint-Jan is gebouwd in nog geen vijftig jaar door één enkele stad, de jongste van de vier steden van Brabant, dat zelf slechts een van de Nederduitse gewesten is. In Ephese waren 127 zuilen geplaatst op kosten van allerlei koningen. Maar hier ging men verder: er zijn 150 pilaren gebouwd door één stad, met een grote verscheidenheid aan technieken. Alleen in zoverre lijken deze bouwwerken op elkaar, dat ook de tempel van Ephese in moerassig terrein was gebouwd om te voorkomen dat aardbevingen hem zouden verwoesten. Daarmee hoefde men hier in dit laagland geen rekening te houden. Maar boven op de 200 voet hoge vieringpijlers van het reuzenbouwwerk werd een houten toren gebouwd, die met zijn transen tot een hoogte van 300 voet reikte. Had die maar tegen blikseminslag beschermd kunnen worden!
Ik zal nu dit meesterwerk gedetailleerd beschrijven, zij het dan met woorden die te sober zijn voor deze pracht, waar het oog nooit genoeg van kan krijgen. Het hoogkoor heeft een lengte van 100 voet, het schip is 150 voet, de zijbeuken zijn 200 voet, de breedte is 50 voet. Het stenen gewelf en de bakstenen westtoren steunen op 50 pilaren van 100 voet. Als je naar die gewelven opkijkt duizelt het je voor de ogen, zo ontzettend hoog zijn ze.[2]
De gewelfribben breiden zich kruisvormig uit: in het midden worden ze lager en ze omsluiten ronde gewelfvelden opzij, die telkens weer een andere versiering hebben, zo fantasierijk, dat geen travee onderdoet voor een andere. De hoogte doet denken aan wat men vertelde van de tempel die de Peleaten in Ephese bouwden.[3] Rondom koor en schip van de kerk zijn ook nog twee zijschepen aan weerszijden, met honderd pilaren van 60 voet hoog, waar men in de hoogte ook indrukwekkende stenen booggewelven ziet. In de binnenste zijbeuk staan de pilaren op 25 voet tegenover elkaar, in de buitenste twintig voet, en tussen de pilaren onderling meet men vijftien voet. Men ziet er allerlei baldakijnen, friezen, stenen vruchtenguirlandes, architraven, telamons[4] en kariatiden: allemaal afwisselend en knap gemaakt en met elkaar wedijverend met hun acanthusbladeren en sierreliëfs, zodat zelfs een Daedalus[5] tijd te kort zou komen om alle details te bekijken en te bewonderen. Eenzelfde artistiek niveau vindt men bij het oksaal[6] van het hoogkoor en in de kapel van het H. Sacrament.[7] De architraven boven de pilaren zijn getooid met onvergelijkelijke reliëfs. Onder de tweede architraaf is zelfs een zuilengalerij waar men kan wandelen.[8]

Ook vindt men buiten overal rondom de hele kerk afvoergoten die met lood bekleed zijn. De hele buitenkant van de kerk is getooid met acroteriën[9], pinakels en torentjes, zo talrijk en gevarieerd dat dit Godshuis en gebedshuis vanuit de verte oplicht als een berg van zilver.
Bij de bouw van Salomons tempel *werd er geen hamer gehoord*, zegt de Schrift.[10] Zo werd ook hier al het steen en bouwmateriaal ter plaatse uit de levende rots gehakt en voorbewerkt en zo per schip over de Maas aangevoerd uit Lotharingen, Luxemburg, de Ardennen, Namen en Luik: het kon meteen zonder verdere bewerking voor de bouw gebruikt worden.
De kerk is getooid met vijftig altaren, waarvan de sculpturen niet onderdoen voor die van Praxiteles en de schilderijen niet voor die van Apelles. De kostbaarste uitvoering zien we bij het hoofdaltaar in het hoogkoor, het Sacramentsaltaar en de altaren van Onze Lieve Vrouw, van St. Catharina en St. Barbara. Van de altaren van het hoogkoor en van de bovenkapel van Onze Lieve Vrouw bestaan nog twee schilderingen van de meesterhand van Hieronymus Bosz. Het ene stelt de Zes Dagen van de Schepping voor en [het andere] de geschiedenis van Abigaël, hoe zij als smekeling met etenswaar en geschenken naar David gaat om vergeving te vragen voor een belediging, en hoe Salomon zijn moeder Bethsabe eerde. Op het altaar van de benedenkapel[11] ziet men een werk van dezelfde meester, met de aanbieding

van de geschenken door de Drie Koningen. Op het altaar van de aartsengel Michael is afgebeeld het beleg van Bethulië, de dood van Holofernes, de vlucht en ondergang van het leger der Assyriërs, de overwinning die dankzij Judith behaald werd, de triomf van Mordecai en Esther en de bevrijding van het Joodse volk. Er is ook nog een heel bijzondere Kruisafneming boven het altaar van St. Petrus en Paulus, van de hand van Adriaan van Scorel, kanunnik te Utrecht. Verder een uiterst kunstig geschilderd tafereel van de gekruisigde Verlosser, waarop de lijnen van het lichaam zo verbluffend levensecht zijn weergegeven, dat je helemaal niet meer let op de gehanteerde technieken. In de bovenkapel van de H. Maagd zijn gebrandschilderde ramen van hoge klasse te zien, met voorstellingen van de geboorte en van de besnijdenis van onze Verlosser, en van Maria Boodschap en Maria Tenhemelopneming. Er zijn drie uitstekende orgels: een achter in de kerk, een op het oksaal en een derde in de bovenkapel van de H. Maagd.[12] Als men door de Hinthamerstraat komt, ziet men op het kerkhof aan de noordzijde van de kerk op een verhoging een sculptuur van onschatbare waarde: een metalen kruisbeeld van onze Verlosser, zeer hoog geplaatst, gegoten uit metaal[13]: een waar meesterstuk.

Het Oordeelspel

In het jaar 1513 is in de Sint-Janskerk aan de westzijde bij de benedenkapel van de H. Maagd een kunstwerk geplaatst dat van een verbluffende technische vaardigheid getuigt. Het is een levensechte voorstelling van het Laatste Oordeel, als in een theater. De uitvinder en bouwer was Matthias van Soerendonck.[14] Het toestel en zijn mechaniek zijn vergelijkbaar met een uitvinding van Archimedes, waarover de dichter Claudianus zegt:

De godswet van het firmament en het heelal
heeft Archimedes op zijn oude dag verzet.
Hij ving de geest en liet hem werken met de vele sterren
En liet de wereld levensecht in vaste kringen draaien
En hij bedacht een zon en ook een jaar daarbij,
In elke maand liet hij zijn eigen maan verschijnen
Nu juicht hij om zijn werk: de wereld draait door hem,
Een mensengeest bestuurt de gangen van de hemel.
Waarom nog schrikken van die namaakdonder van Salmoneus?
Hier steekt een kleine mensenhand de kosmos naar de kroon.[15]

Hier ziet men in het onderste gedeelte niet alleen hoe de banen van planeten en sterren maandelijks en op vaste tijden terugkeren en de conjuncties en opposities van zon en maan, de nieuwe maan, de wassende maan en de afnemende maan, maar ook ziet men de Drie Koningen of Wijzen uit het Oosten naar Bethlehem vertrekken om de nieuwe Koning te aanbidden; men ziet hen naderen om de Maagd en Moeder Gods te begroeten en zij knielen neer en bieden hun gaven aan. Dan gaan ze weer achter elkaar weg in een houding van grote nederigheid en de deurtjes sluiten zich weer. Iets dergelijks gebeurt ook in het bovenste gedeelte. Voordat de deuren opengaan ziet men twee grote engelen die luid op trompetten blazen, alsof ze mensen zijn, met een angstaanjagende en huiveringwekkende galm: *Doden, staat op en verschijnt voor het Oordeel!* Meteen daarna gaan de deuren vanzelf open en daar verschijnt een kunstvol schouwtoneel van het komende Oordeel. God verschijnt in al zijn goedheid en majesteit op de wolken met een ontelbare menigte engelen. Daaronder aan de rechterkant verrijzen de uitverkorenen uit hun graven, en aan de linkerkant de verdoemden. Men herkent ze ook aan de kleurverschillen: de verdoemden zijn vol angst, de anderen heffen rustig de handen ten hemel. De Opperrechter zetelt op de rechtersstoel, de armen uitgebreid: hij vertoont de sporen van de spijkers en de wonden, die hij verdroeg voor de verlossing van het mensdom. Men ziet hem afdalen in het koor van engelen en heiligen. Twee engelen worden uitgezonden die elke uitverkorene op zijn levenswandel onderzoeken: dan wenden zij zich tot de verdoemden, wier daden en misdaden zij onderzoeken en oordelen. Dan wendt de Rechter zich eerst tot de uitverkorenen en nodigt hen uit en neemt hen mee naar de hemel. Daarna strekt hij de handen uit naar de verdoemden en met afgewend gelaat veroordeelt hij hen. Hierna vaart de Rechter met de zaligen op ten hemel. En de hel opent zijn muil: een laaiende vuuroven. Een troep duivels doet drie keer een aanval met pek en zwavel. Ze trekken de verdoemden naar zich toe met haken van fijn draad, zo dun dat je het niet ziet. Daarmee worden ze gevangen en dan vallen ze ondersteboven met de benen in de lucht de helse afgrond in. Daarna gaan de deurtjes weer vanzelf dicht, en die twee engelen bovenin heffen weer de trompetten voor hun angstaanjagende signaal zoals in het begin.

Noten bij de vertaling

1 De legende van de ossenhuiden is bekend van tientallen plaatsen in de Nederlanden, o.a. Groningen, Utrecht, Rotterdam, Amsterdam, Breda, Antwerpen en Gent. Die 'onderlinge verbinding' kan betrekking hebben op de 'banketten', doorlopende funderingsmuren onder een zuilenrij, zoals bij romaanse kerken gebruikelijk. In ieder geval hebben hier de gotische pilaren elk hun eigen trapeziumvormig fundament. Over de funderingen, grafkelders en vloeren: C.J.A.C. Peeters, *De St. Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* (Den Haag 1964) p. 169-180.

2 Deze hoogte (29 m.) is bescheiden en ongeveer gelijk aan die van de hoofdkerken in Utrecht, Brussel, Mechelen, Antwerpen en Gent. In de Keulse Dom is de binnenhoogte 43 m. en in Amiens 42 m.

3 Peleaten: Ephesiërs.

4 Telamon: steunpunt of pilaar in de vorm van een forse man.

5 Daedalus was de architect van het legendarische Labyrint op Kreta.

6 De tekst heeft hier het niet bestaande woord *Archoestra*. Ik neem aan dat het *Orchestra* moet zijn en dat een oksaal bedoeld is: dat was een monumentale koorafsluiting en tevens de plaats van de voorlezer, de predikant, het koor en soms een klein orgel. Het beroemde oksaal van Coenraad van Norenborg werd pas opgeleverd in 1613.

7 De Sacramentskapel bevond zich in de noordelijke koorzijbeuk, tussen kooromgang en bovenkapel. Deze laatste was aanvankelijk de kapel van de Lievevrouwebroederschap en is nu Sacramentskapel.

8 Het triforium.

9 Acroteriën zijn in de antieke architectuur decoratieve sculptuurtjes in de vorm van een schelp, een blad of een menselijke figuur, die op een fronton of daklijst zijn aangebracht. Mogelijk worden hier de vele figuurtjes op de luchtbogen bedoeld.

10 1 Kon. 6:7.

11 Dit is de Mariakapel aan de westzijde naast de toren, waar zich van oudsher het wonderbeeld van de Zoete Lieve Vrouw bevindt.

12 De mededeling over de drie orgels wordt niet gestaafd door andere bronnen. De beschreven 'neerhangende' gewelven en de 'kariatiden en telamons' zijn er niet. Deze vreemde fouten staan ook al in de kroniek van Everswijn.

13 Een voorganger hiervan was in 1528 'door de nieuwgezinden omvergerukt en geschonden' en daarna vervangen door een nieuw kruis 'van ongemene hoogte en zwaarte'.

14 In de ed. 1610 Mathias Serennis.

15 Salmoneus had geprobeerd Zeus te imiteren. Zo reed hij met zijn wagen over een ijzeren brug om de donder na te doen. Claudianus refereert hier aan het planetarium dat Archimedes gebouwd had en dat door de Romeinse generaal Marcellus meegenomen was naar Rome. Zijn kleinzoon zou het achtergelaten hebben in Olbia (Sardinië) waar het bij opgravingen in 2006 teruggevonden zou zijn.

Twee verdwenen

Gramaye schrijft dus in 1610 in *Taxandria*, dat er in de kapel van de Onze Lieve Vrouwebroederschap in de Sint-Jan schilderingen waren van 'de meesterhand van Hieronymus Bosz' met 'de geschiedenis van Abigaël, hoe ze als smekeling met etenswaar en geschenken naar David gaat om vergeving te vragen voor een belediging, en hoe Salomon zijn moeder Bethsabe eerde.' (zie p. 78)
Deze panelen zijn verdwenen, maar in 1959 publiceert Ludwig Baldass in zijn standaardwerk *Jheronimus Bosch* (Wenen-München) twee zwart-witfoto's van, naar zijn zeggen, kleine (51x37 cm) laat zestiende-eeuwse kopieën. Twee paneeltjes die daarna merkwaardigerwijs ook weer verdwenen zijn!
In 1975 schrijft een andere Bosch-kenner, pater Gerlach, in een artikel in *Brabantia* over 'Jeroen Bosch Zelfportretten', de volgende intrigerende passage:
'Door bemiddeling van H. Hens, oud-archivaris van het Bisdom Den Bosch, werd me onlangs een hoogst interessante tekst in handen gespeeld, welke schijnt terug te gaan op het jaar 1621 in een afschrift van J.A. Coppens († 1830), de voorganger van Schutjes als geschiedschrijver van het bisdom Den Bosch.
In genoemde tekst wordt niet minder beweerd dan dat op het altaar in de Kapel van de Lieve-Vrouwe-Broederschap in de St. Jan verschillende met name genoemde vooraanstaande Broeders naar het Leven geschilderd zijn, en daarbij aansluitend volgt dan, nl. Hieronymus van Aken schilder in de persoon van David, met zijn vrouw Aleydis van de Meervenne in de persoon van Abigaël.'
'Indien', vervolgt Gerlach, 'het door Baldass in een Zwitserse collectie gesignaleerde schilderij het tableau is, waarop onze oude tekst betrekking heeft, dan zien we dat Bosch hierop een baard draagt.'

EH (red.)

kopieën van Bosch?

Links zien we hoe Abigaël in een Brabants landschap probeert Davids woede over het gedrag van haar man Nabal met geschenken te bezweren (1 Sam.25). Enkele koppen zouden inderdaad portretten kunnen zijn: ze ogen individueel genoeg!

Rechts knielt koning Salomon in een vreemd interieur voor zijn moeder Bethsabe, die hem een smeekbede van zijn oudere broer Adonia komt brengen (1 Kon. 2). Ook hier vullen enkele zestiende-eeuwse koppen de achtergrond.
Beide oudtestamentische voorstellingen zijn passend op een Maria-altaar; zij onderstrepen de rol van de Moeder Gods als voorspreekster.

Jac. J. Luyckx

Ron Spronk

Oeuvre Jheronimus Bosch: een huis met vele kamers

Ron Spronk in 2011 tijdens het jaarlijkse Bosch-congres in het Jheronimus Bosch Art Center (Foto: Jheronimus Bosch Art Center)

Als geen ander weet onderzoeker prof. dr. Ron Spronk hoe moeilijk het is om het raadsel Jheronimus Bosch te doorgronden. Maar tegelijk hoe uitdagend: 'Het is een fascinerend complex oeuvre'. Conclusie: 'Wij zijn er nog lang niet uit.'

Prof. dr. Ron Spronk, geboren te Zaltbommel (1957), studeerde kunstgeschiedenis. Zowel aan Indiana University in de gelijknamige staat van Amerika als aan de rijksuniversiteit in Groningen. Hij specialiseerde zich op Vroeg-Nederlandse schilderkunst. In 2005 promoveerde hij op een proefschrift op het gebied van 'Technical art history'.
Na eerst bijna dertien jaar werkzaam te zijn geweest bij de Harvard Art Museums in Cambridge (USA) werd hij in 2007 gevraagd hoogleraar kunstgeschiedenis te worden aan de Queen's University in Kingston (Ontario, Canada). Daarnaast is dr. Spronk parttime bijzonder hoogleraar Jheronimus Bosch en de Vroeg-Nederlandse schilderkunst aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Deze bijzondere leerstoel is een gezamenlijk initiatief van Het Noordbrabants Museum, het Jheronimus Bosch Art Center en de Stichting Jheronimus Bosch 500. Met als opdracht de aandacht voor de Vroeg-Nederlandse schilderkunst in het algemeen en het werk van Jheronimus Bosch in het bijzonder te versterken en wetenschappelijk te onderbouwen.
De deeltijdfunctie in Nijmegen betreft een twintig procent aanstelling, maar dat wil niet zeggen dat hij elke week een dag naar Nederland komt. 'Midden april houdt het reguliere onderwijsprogramma in Canada op, terwijl in Nijmegen de colleges dan nog gewoon doorlopen. Ik heb voor mei-juni een intensief programma over Jheronimus Bosch ontwikkeld. Dat werkt voortreffelijk, want je hebt dan studenten tegenover je, die echt en volledig geconcentreerd zijn op dat ene blok dat ik doceer.'

Wereldspecialist

Na in Groningen te zijn afgestudeerd besloot Spronk, die een indrukwekkend lange lijst publicaties, voordrachten, enzovoort op zijn naam heeft staan, in 1993 naar Amerika te gaan om daar te promoveren. En wel aan de Indiana University, Bloomington bij Molly Faries, hoogleraar kunstgeschiedenis aldaar en een van de eersten in de wereld die zich in de infrarood-detectietechniek verdiepte. Spronk aarzelt niet haar 'een wereldspecialist' te noemen. 'Ik had in 1992 al onderzoek gedaan in Faries' archief voor

mijn doctoraalscriptie voor Groningen en ik kende de situatie in Bloomington. Het promotietraject is in Noord-Amerika anders dan in Nederland, het is schoolser qua opzet. Je moet eerst weer terug in de schoolbanken om de benodigde studiepunten te halen.' Een 'internship' bracht hem ook naar Harvard. Voor korte tijd dacht hij, 'maar het is dertien jaar geworden. Ik kreeg al snel een baan. Een vrije onderzoeksopdracht. Geweldig natuurlijk, maar mijn dissertatie raakte daardoor wel wat in het slop. Zodoende ben ik pas in 2005 gepromoveerd, uiteindelijk toch in Groningen waar Faries inmiddels was benoemd tot hoogleraar.'
Geïnteresseerd als Spronk was in technisch onderzoek, prees hij zich bijzonder gelukkig dat hij in 2007 het verzoek kreeg om zelf hoogleraar aan de Queen's University in Kingston te worden, 'de enige plek in Canada waar een opleiding is voor restauratoren. Dat zit heel dicht tegen mijn onderzoeksterrein aan.'

Reconstructie

'Vier jaar geleden benaderde Jos Koldeweij (hoogleraar in Nijmegen en onder anderen een van de organisatoren van de Jheronimus Bosch-tentoonstelling in Rotterdam in 2001) mij voor de Jheronimus Bosch-leerstoel. Wat deze functie extra interessant maakt is, dat de afdeling Kunstgeschiedenis van de Radboud Universiteit zo nauw verbonden is met het *Bosch Research and Conservation Project*' (BRCP), een internationaal kunsthistorisch onderzoek, waarin kunsthistorici, conservatoren en restauratoren over de hele wereld samenwerken om, zoals men op internet kan lezen, 'het erfgoed van een van 's werelds meest creatieve kunstenaars ooit, te analyseren en te conserveren.' Bij dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van de modernste technologie.
Ron Spronk maakt, evenals onder anderen prof. dr. Jos Koldeweij, deel uit van het Wetenschappelijk Comité dat dit project begeleidt. Vanzelfsprekend doet Spronk persoonlijk ook (veel) onderzoek.
Ter toelichting op het verzoek van Koldeweij memoreert Spronk: 'Ik had al eerder met Jos samengewerkt in het kader van zijn grote tentoonstelling 'Geloof en Geluk' in Brugge in 2006. In die tentoonstelling heeft Jos een groot en belangrijk drieluik samengebracht van de Vlaamse schilder Jan Provoost dat ik kort daarvoor had weten te reconstrueren. Het linkerpaneel is het Dispuut van de H. Catharina van Alexandrië met de filosofen, uit Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam, en het rechterluik is de Onthoofding van de H. Catharina, dat zich in het Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen bevindt. Het centrale paneel was een

Matthijs Ilsink, Ron Spronk en Luuk Hoogstede bekijken de 'Calvarie met schenker' in het Museum voor Schone Kunsten in Brussel. (Foto: Stichting Jheronimus Bosch 500)

Onderzoek met infraroodreflectografie aan het 'Heremietendrieluik' in het Dogenpaleis te Venetië. (Foto: Stichting Jheronimus Bosch 500)

Kruisiging, uit het Groeningemuseum in Brugge.' Spronks onderzoek wees uit dat dit triptiek voor de Jeruzalemkerk in Brugge moest zijn geschilderd, 'een privékerkje, werkelijk een juweeltje', aldus Spronk. 'Het is natuurlijk een uitermate curieuze combinatie, een kruisiging tussen twee voorstellingen van de H. Catharina. Maar uit mijn onderzoek bleek dat in het koor van dat kerkje vroeger een altaar van de H. Catharina stond met daarin een reliek van het H. Kruis. Het koor werd ook de Kruiskapel genoemd. Dat was precies wat ik nodig had voor de reconstructie, een perfecte locatie voor dit altaarstuk. De drie schilderijen zijn qua stijl, methodiek enzovoort volledig met elkaar vergelijkbaar, en bovendien bleek dat de planken van de drie panelen, die tegenwoordig afzonderlijk in drie verschillende musea hangen, afkomstig waren uit dezelfde boom.'

Essentieel

Dit verhaal schetst niet alleen de relatie tussen Spronk en Koldeweij, het is welhaast exemplarisch voor het nauwgezette technisch onderzoek dat Spronk en zijn collega's doen. 'Ik ben gefascineerd door de fysieke aspecten van kunstwerken. Infraroodreflectografie, waarmee de ondertekeningen onder de verflaag worden zichtbaar gemaakt, is daarbij een prachtig hulpmiddel. Het geeft ontzettend veel informatie. Alsof je over de schouder van de kunstenaar meekijkt en ziet hoe het schilderij tot stand komt. Voor het onderzoek naar Bosch is deze vorm van onderzoek essentieel. Bosch is technisch gezien uitermate interessant. Je ziet namelijk soms dramatisch grote technische verschillen tussen de werken die toegeschreven worden aan Bosch.'
Ron Spronk spreekt heel nadrukkelijk van 'werk dat wordt toegeschreven aan Bosch' en niet 'werk van Jheronimus Bosch'. 'Het is een algemeen geaccepteerd gegeven dat schilders in de Late Middeleeuwen niet alleen werkten. De meesterschilder gaf leiding aan een werkplaats, waarin ook gezellen, assistenten en leerlingen actief waren.' Bosch vormt daarop geen uitzondering. Integendeel: 'Het oeuvre is simpelweg te divers om aan één hand toe te schrijven.' En om het nog ingewikkelder te maken: 'We weten ook niet zeker wat een 'echte Bosch' is. Er is namelijk geen enkel schilderij dat door middel van een gedocumenteerde opdracht met absolute zekerheid aan Jheronimus Bosch is toe te schrijven. We hebben ook geen enkel schilderij waarvan we precies kunnen zeggen wanneer het geschilderd is.' Er is dus geen enkele zekerheid over de chronologie binnen het oeuvre, en dus ook niet over stijlontwikkeling.

Conglomeraat

'Wat we wel weten is dat er een familieatelier Van Aken in Den Bosch is geweest, waar behalve Jheronimus ook zijn vader en zijn grootvader hebben gewerkt, plus broers, neven, enzovoort. Het was een echt familiebedrijf. In Jheronimus' tijd waren er zeven of acht Van Akens in drie generaties die geschilderd hebben. Als je dat weet, én je weet dat er soms dramatisch grote technische verschillen zijn, dan lijkt het mij onverstandig om te spreken over het werk van één schilder. Wij zijn dus gedwongen onze uitgangspunten te herzien: van de vraag hoe *Bosch* gewerkt heeft naar de vraag hoe het *familieatelier* gefunctioneerd heeft. Ik denk dat we dat waarschijnlijk nooit helemaal precies kunnen reconstrueren, maar we kunnen ons wel een beeld vormen van, zeg maar de 'firma Van Aken'.'
'In het oeuvre lijkt sprake van zowel rechts- als linkshandigheid.' Spronk wijst erop, dat links- of rechtshandigheid 'veel ingewikkelder is dan links en rechts. Daar zit alles tussenin, want er zijn ook kunstenaars die tweehandig zijn, en dus voor een bepaald percentage links- of rechtshandig zijn.' Ook is het zo dat 'in linkshandigheid een erfelijke factor zit, wat in het geval van een familiewerkplaats natuurlijk belangrijk is'.
En om het nog ingewikkelder te maken: 'Geen schilderij hoeft per se door één enkele schilder gemaakt te zijn. Het was gebruikelijk dat in een atelier meerdere personen aan een en hetzelfde schilderij werkten, met name bij grotere panelen en bij drieluiken, die uit meerdere schilderijen bestaan. Dat maakt dat je in zo'n kunstwerk zowel links- als rechtshandigheid kan tegenkomen.' Conclusie van Ron Spronk: 'We moeten naar dit oeuvre kijken als een soort conglomeraat van verschillende schilders, resulterend in stilistische subgroepen.' Maar naast de verschillen zijn er uiteraard de overeenkomsten. 'Logisch,' zegt Spronk, 'want in het atelier werden de leerlingen geschoold door dezelfde meester'.
Het gevolg daarvan is dat 'het soms zeer moeilijk is handen te onderscheiden'. 'Waar het atelier Van Aken zich ook in lijkt te onderscheiden is dat in het oeuvre een duidelijke hiërarchie ontbreekt. Het is mogelijk dat in dit atelier eigenlijk meerdere parallelle werkplaatsen bestonden, ieder met eigen assistenten, waar de schilderijen werden geproduceerd. Dat zou kunnen verklaren waarom het zo lastig is om de handen te onderscheiden. We moeten dus openstaan voor de mogelijkheid dat de één het middenstuk van een drieluik heeft gemaakt en een ander de zijpanelen. Of dat één persoon de ondertekening opzette, en een ander de verflaag.'

Het researchteam van het BRCP in het Dogenpaleis van Venetië met v.l.n.r. Ron Spronk, Jos Koldeweij, Rik Klein Gotink, Luuk Hoogstede en (zittend) Matthijs Ilsink. Op de achtergrond de aan Jheronimus Bosch toegeschreven schilderijen 'De Gekruisigde Martelares' en 'Het Heremietendrieluik'. (Foto: Stichting Jheronimus Bosch 500)

Uithangbord

Op de vraag wie of wat Jeroen Bosch dan wel is heeft Spronk een mooi statement: 'Het lijkt er op dat 'Hieronymus Bosch' het uithangbord is geworden van een familiebedrijfje.' De opdracht voor het BRCP is, aldus Spronk: 'hoe zijn alle beschikbare gegevens te combineren in logische verklaringen voor de verschillen en overeenkomsten van deze fascinerende groep schilderijen.' Men mag ook niet verwachten dat de tentoonstelling die in 2016 zal worden gehouden ter herdenking van het vijfhonderdste sterfjaar van Bosch volledig uitsluitsel zal geven op alle vragen. Maar onder de titel *Bosch Visions* 'zullen de bezoekers op verschillende manieren van onze bevindingen kennis kunnen nemen. Dan kan eenieder zelf bepalen in hoeverre ze daarin mee willen gaan.'

Op onze vraag of het idee dat het oeuvre moet worden bestudeerd in de context van een familiewerkplaats door velen wellicht als een anticlimax zal worden ervaren zegt Spronk: 'Is dat echt zo? Het is toch absoluut geen devaluatie van de werken? Het is natuurlijk niet eenvoudig om een complex en gelaagd onderwerp op een boeiende manier te vertellen aan een groot publiek. Maar de tentoonstelling, de publicaties, en de geplande web applicatie zullen de geïnteresseerde bezoeker alle mogelijkheden bieden om zelf te kiezen hoeveel informatie men tot zich wil nemen.'

De fundamenteel andere kijk op het oeuvre geeft ook aan hoe belangrijk het Bosch Research and Conservation Project is dat momenteel wordt gedaan. Spronk: 'Het BRCP onderzoek is echt uniek. Voor het eerst in de geschiedenis wordt een compleet oeuvre gestandaardiseerd opgenomen en gedocumenteerd. Nu kunnen we echt appels met appels vergelijken.' Onder die standaardisatie verstaat Spronk dat alle onderzoek volgens dezelfde methode met dezelfde apparatuur wordt gedaan. In dit verband wijst Spronk op nog een bijzonderheid: 'Wij zijn de eerste groep wetenschappers die toestemming hebben gekregen met eigen apparatuur onderzoek te doen in het Prado.'

Dr. Spronk sluit af: 'Het is een fascinerend complex oeuvre. We zijn er nog lang niet uit. Het is een groot huis met vele kamers.'

Jos Swanenberg

Meervoud

In het Nederlands kunnen we op drie manieren het meervoud van een zelfstandig naamwoord vormen: meestal op -en (ballen), maar ook vaak op -s (vooral bij woorden met een onbeklemtoonde tweede lettergreep, zoals lepels) en heel soms op -eren (kalveren). In het Bosch wordt het meervoud niet altijd op dezelfde manier gevormd.

Stapelen

Het groepje woorden dat in het Nederlands een meervoud op -eren krijgt, bestaat uit termen uit het domein van huishouden en boerderij. De woorden zijn steeds onzijdig en hebben lang geleden tot dezelfde grammaticale categorie behoord (voor de liefhebbers: de ez/az-stammen uit het West-Germaans, de voorouder van onze Nederlandse taal). Het groepje is in het Bosch wat anders samengesteld dan in het Nederlands en krijgt niet -eren maar -er: kinderen zijn *keinder,* eieren zijn *eier,* bladeren zijn *blaojer,* maar ook dingen en gaten horen in het Bosch bij deze groep: *dinger, gaoter.* Deze vorming van het meervoud is de meer oorspronkelijke manier. In het Nederlands is -er in de loop der tijd -eren geworden. In een poging om de meervoudsvorming gelijkmatiger te maken, heeft men de meer bekende meervoudsuitgang -en toegevoegd, maar de poging is niet gelukt. Doordat we nu de stapeling van twee uitgangen hebben, -er en -en, is het groepje toch uitzonderlijk gebleven.

Bossche 'keinder': kinderen van de Amaliabewaarschool aan de Verwersstraat, circa 1885. (Foto: Stadsarchief, geschenk Toine Janssen)

Het Bosch laat hier dus, zoals dat vaak geldt voor dialecten, iets zien van een ouder taalstadium in Nederland. Maar het Bosch kan ook stapelen, want naast *keinder* komen ook *keindere en keinders* voor. Maar ik denk toch dat *keinder* bekender is en het meest als typisch Bosch wordt ervaren, al was het maar vanwege het bekende trio De Kleinkeinder.
Er zijn in het Bosch meer woorden die een andere uitgang krijgen dan in het Nederlands. Zo wordt er voor knieën ook wel *knieës* gezegd. Dit is waarschijnlijk ook een gestapeld meervoud, van -en en -s. In de ongepubliceerde Bossche grammatica van Van den Eerenbeemt (1930) vond ik *kantes* voor kanten. Ik ken als andere voorbeelden in deze regio *kirres* (keren) en *scheejnes* (schenen). En in de omgekeerde volgorde vinden we de stapeling bij *kannidasse* (Canadese populieren) en *daliasse* (dahlia's). Daar is de volgorde van uitgangen -s en -en.

Zonder uitgang

Maar nog aparter, als je het vanuit het Nederlands bekijkt, is de meervoudsvorming zonder uitgang. Hoe verder je naar het zuidoosten gaat in ons land, hoe meer dat verschijnsel voorkomt. Dialecten in het zuidoosten vormen een meervoud vaak door de klinker te veranderen, maar zonder een uitgang toe te voegen: klompen zijn *klump* en takken zijn *tèk* (bijv. in Boekel). Het Bosch ligt aan de noordrand van het gebied van deze dialecten, maar doet sporadisch wel mee: wegen zijn *weeg* (enkelvoud: *weg*), hoeden zijn *huuj* (enkelvoud: *hoed*), en leden zijn *leej* (enkelvoud: *lid*). Onveranderd blijft het meervoud van *èèrpel:* ook meerdere aardappelen zijn *èèrpel*.
Kortom, niet alleen de klanken en de woorden van het Bossche dialect zijn bijzonder, ook de grammatica kan wezenlijk anders zijn dan die van het Nederlands.

René Kok

Luc van Gent (4 juli 1925 - 4 juli 2013)

Een markante Bosschenaar

Luc van Gent zoals afgebeeld op zijn bidprentje.

Donderdag 4 juli 2013 overleed Luc van Gent, op zijn verjaardag. Een paar dagen daarvoor sprak ik Luc nog via de telefoon. Hij vertelde me dat het niet goed met hem ging en dat hij binnenkort 'zou gaan hemelen'! We moesten er vooral niet dramatisch over doen, want hij kon terugkijken op een boeiend en rijk leven. Op de valreep wilde hij mij nog deelgenoot maken van een aantal in zijn ogen belangrijke(re) zaken. Zijn rijke archief over de Tweede Wereldoorlog (we hebben het daar samen regelmatig over gehad) kwam in goede handen bij het Stadsarchief. Ook zijn bibliotheek zou een geschikte bestemming krijgen (er ging een gedeelte naar het BHIC). En ten slotte drukte hij mij op het hart, dat ik vooral door moest blijven gaan met het doorgeven van het verhaal van WOII aan de jonge mensen op het Sint-Janslyceum. Hij wenste mij daarbij veel sterkte en dankte mij voor de goede samenwerking op dat gebied.
Ik hing verbouwereerd op. Dat was Luc ten voeten uit. Een zeer bijzondere man, nadrukkelijk de regie in eigen hand houdend, zelfs tot het laatste moment. Ik ken Luc vooral vanuit zijn onvermoeibare inzet voor onze Britse bevrijders via de stichting October 1944 's-Hertogenbosch. Hij was onder andere historisch adviseur van deze stichting, schreef enkele boeken over de bevrijding van onze stad en stelde (samen met Karel Margry) ook een documentaire daarover samen. Na zijn pensionering in 1982 (vanwege gezondheidsredenen) had Luc besloten zich verder te verdiepen in de geschiedenis van de bevrijding van 's-Hertogenbosch door de 53rd Welsh Division. In 1985, bij de viering van het 800-jarig bestaan van de stad, volgde, op zijn aandringen, ook een grootse reünie voor de Britse bevrijders. Meer dan 500 Welshmen keerden in dat jaar terug naar de stad die ze in oktober 1944 hadden bevrijd. In 1988 regelde hij zelfs de komst van de Britse kroonprins – Prince of Wales – Charles. Luc ontving diverse onderscheidingen, waaronder Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Ook werd hij benoemd tot Member of The Most Excellent Order of the British Empire.
Luc was niet te stoppen en tot op hoge leeftijd organiseerde hij 'Battlefield-tours' langs historische plekken die bij de bevrijding van 's-Hertogenbosch een rol hebben gespeeld. Volgens de voorzitter van de stichting October 1944 's-Hertogenbosch, Pierre Kisters, gaf Luc, door zijn jarenlange toewijding, gedetailleerd inzicht in één van de belangrijkste episodes uit de geschiedenis van onze stad. Door zijn persoonlijke betrokkenheid stimuleerde hij direct en indirect talrijke vriendschappen tussen inwoners van Wales en 's-Hertogenbosch, tussen gastgezinnen en bevrijders. Maar het ging verder dan Wales alleen: zo verenigde Luc een oud-collega van mij met zijn Schotse (bevrijdings)vader.
Er is nog veel meer te vertellen over het leven van deze markante Bosschenaar. Zijn jeugd en opleiding in 's-Hertogenbosch en zijn carrière in de toneel- en televisiewereld. Ik wil hiervoor graag verwijzen naar de prachtige necrologie van Peter de Waard in *de Volkskrant* van 30 juli 2013.
We zullen ons Luc ook blijven herinneren als een gepassioneerde voorvechter van de bouw van het nieuwe theater in het Paleiskwartier. Tijdens en na de afscheidsmis in de Sint-Jan klonk nog eenmaal applaus voor deze unieke man. Vanuit Wales waren daarbij de kolonels Nick Beard en Peter Gooderson aanwezig. Dat zegt genoeg.
Onze stad zal Luc niet vergeten. Daarvoor is zijn invloed te groot geweest.

We will remember him...

Spoorbruggen over de Dieze

Obstakels voor de scheepvaart

Hans Willems en Bram Steketee*

In de eerste Nederlandse spoorwegwet van 1860 was onder meer een spoorverbinding tussen Utrecht en Boxtel via 's-Hertogenbosch opgenomen. Daarvoor moesten niet alleen de grote rivieren de Lek, de Waal en de Maas met bruggen worden gekruist, maar ook de Dieze. De bouw van deze laatste spoorbrug in 1870 vormde het sluitstuk van de spoorverbinding tussen het noorden en zuiden van ons land. Het betekende een grote verbetering van de handelsroute over de meestal slechte verkeerswegen. Zoals uit het volgende historisch overzicht blijkt, zou deze oeververbinding nog ettelijke malen worden aangepast.

Verboden kringen

Voor de realisering van de spoorwegen was bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken een aparte afdeling in het leven geroepen. Deze diende met verschillende belangen rekening te houden. Zo moest men bij het ontwerpen van een spoorlijn in de nabijheid van een vesting bedacht zijn op de verboden kringen van het betreffende verdedigingswerk. Dat betekende dat het Ministerie van Oorlog eisen kon stellen aan de tracékeuze. Dit gold ook voor de spoorlijn nabij 's-Hertogenbosch. Omdat in deze lijn een brug over de Dieze nodig was, moesten eveneens waterstaatkundige belangen in ogenschouw worden genomen.

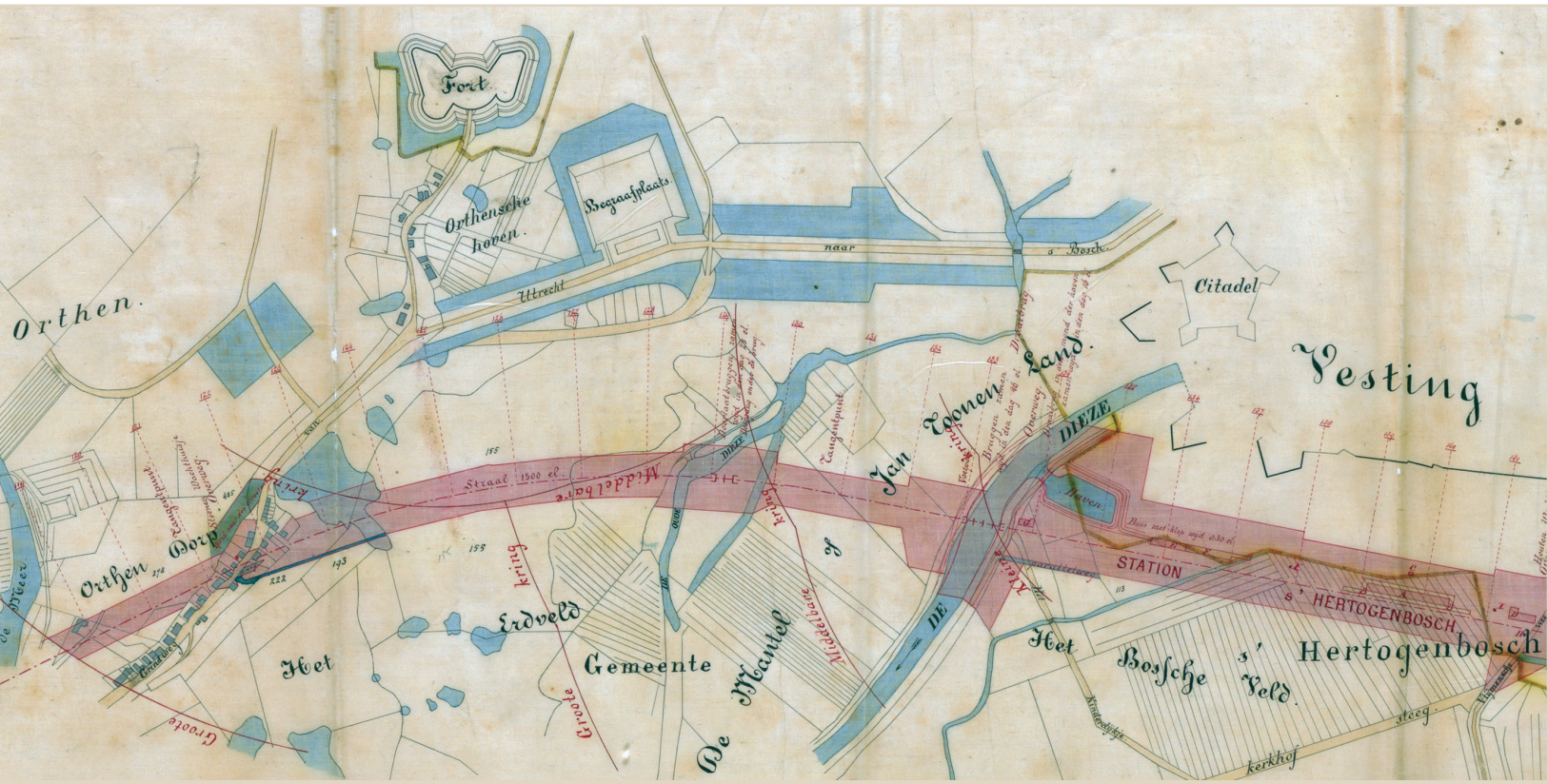

Afb. 1. Fragment van het spoorwegtracé binnen de verboden kringen van de vesting 's-Hertogenbosch en het fort Orthen. (Nationaal Archief)

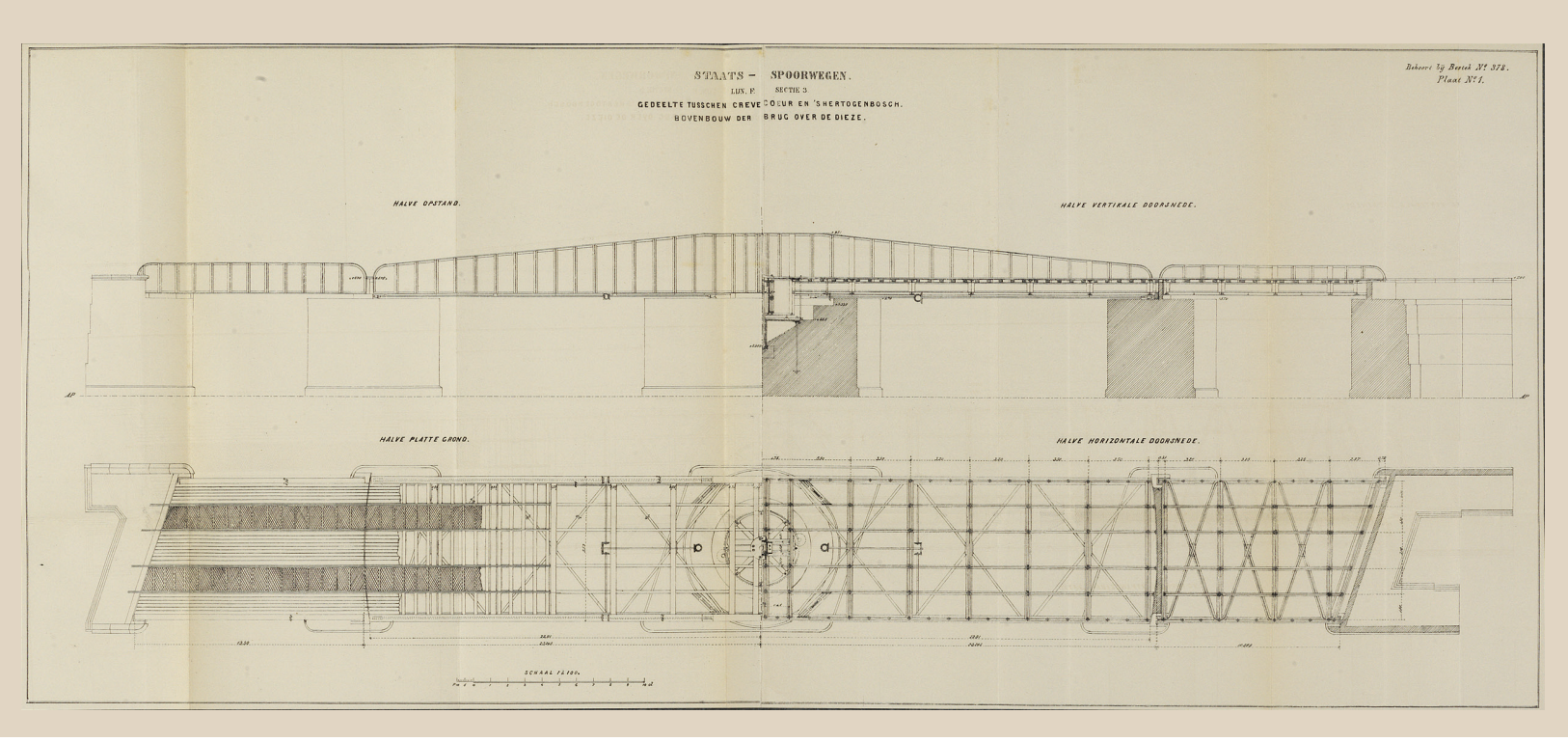

Afb. 2. De spoorbrug over de Dieze bestond uit twee landhoofden, twee zijpijlers en één middenpijler (draaipijler). Tussen de landhoofden en de zijpijlers lagen aanbruggen. De middenpijler was voorzien van een mechaniek bestaande uit een spil waaromheen het draaiende brugdeel bewoog. (Het Utrechts archief)

Dit alles leidde al in een vroeg stadium tot een overleg tussen vertegenwoordigers van de Ministeries van Oorlog en van Binnenlandse Zaken. Op 29 en 30 maart 1864 werd 'ten huize van den Hoofdingenieur van den Waterstaat Rijsterborgh' een conferentie belegd alwaar een eerste concept werd besproken. De verschillende overleggen resulteerden in een gewijzigd proces-verbaal met tekeningen die uiteindelijk met een Koninklijk Besluit bekrachtigd werden.[1] (Afb. 1)

De eerste brug

Zoals reeds opgemerkt kruiste het spoor nabij 's-Hertogenbosch de Dieze. Een van de eisen die Waterstaat als beheerder van de Dieze stelde, was dat de doorvaartbreedte van de spoorbrug niet minder mocht zijn dan die van de nieuwe schutsluis in het fort Crèvecoeur. Deze breedte van 12,50 meter was nodig voor de in opkomst zijnde raderschepen. Staatsspoorwegen koos voor een gelijkarmige draaibrug met twee vaste brugdelen, de zogenaamde aanbruggen. Een dergelijke draaibrug had als voordeel dat schepen elkaar gelijktijdig in tegengestelde richting konden passeren. Omdat de brug helemaal rond kon draaien, kon bij het sluiten van de brug tijdwinst worden geboekt. Want de brugwachter kon de brug al gaan dichtdraaien op het moment dat het laatste schip de brug nog niet geheel was gepasseerd. De openingen onder de vaste aanbruggen waren overigens ongeschikt voor de scheepvaart. De in ijzer uitgevoerde brug was dubbelsporig. (Afb. 2) Nu is het zo dat treinverkeer voorrang heeft op scheepvaartverkeer. De openings- en sluitingstijden zijn dan ook bij beweegbare spoorbruggen afgestemd op de treinenloop. Dat betekende dat al direct na de ingebruikneming van de brug, de scheepvaart op de Dieze ernstig hinder ondervond van de treindienstregeling. Dit gold niet voor diepliggende schepen. Deze konden in theorie gebruik maken van de beschikbare doorvaarthoogte van 3,50 meter ook als de brug gesloten was.[4]
De schepen die niet verder konden, moesten aanmeren aan de remmingwerken,[5] of aan de oevers van de Dieze. In de winter was het water op de Dieze echter soms zo hoog dat de oevers niet voldoende steun aan de afgemeerde schepen konden bieden. Vandaar dat met de bouw van de brug tevens de linker Diezedijk werd verhoogd tot 5,00 meter +AP.[6] Toch bleef de brug een obstakel voor het scheepvaartverkeer.

Met de ingebruikneming van de nieuwe spoorverbinding werd het zelfs mogelijk om per trein Parijs te bereiken. De reizigers waren dan wel een volle dag onderweg. De trein die om 8.25 uur uit Amsterdam vertrok en via Utrecht, 's-Hertogenbosch, Tilburg, Turnhout, Leuven en Brussel reed, kwam om 20.45 uur in Parijs aan.[2] Pas in 1899 liep de verbinding Parijs-Amsterdam over Rotterdam.[3]

Afb. 3. Als de spoorbrug door de brugwachter opengedraaid was, kon deze de wal niet meer bereiken. Bij slecht weer diende hij over een schuilplaats te beschikken. Daarom werd op de koppen van het remmingwerk een brugwachtershuisje gebouwd. Op de foto passeert net een schip de open brug. Op de achtergrond de grote weg naar Hedel. (Foto: Stadsarchief, geschenk Th. Jansen)

Overigens stond men bij de Staatsspoorwegen niet afwijzend tegenover het transport over water. Onderdeel van het tracé Utrecht-Boxtel vormde immers de aanleg van een spoorweghaven aan de Dieze waar overslag van goederen van schepen naar de wagons kon plaatsvinden en omgekeerd. Waarschijnlijk was dit bedoeld om het spoor economisch meer rendabel te maken. De Bossche Kamer van Koophandel was niet gelijk enthousiast over het eerste ontwerp. Dit leidde er toe dat de haven groter en doelmatiger werd ingericht.[7]
Met het in gebruik nemen van de lijn 's-Hertogenbosch-Nijmegen in 1881 werd het probleem van de wachttijden voor de scheepvaart alleen maar groter. Om dit probleem op te lossen stelde de Kamer van Koophandel en Fabrieken te 's-Hertogenbosch twee oplossingen voor: de aanleg van een hoge vaste brug, of de verplaatsing van het station naar de andere zijde van de stad.[8] Dat laatste idee lijkt vreemd, maar omstreeks 1843 was de gedachte al gerezen om een station te bouwen even ten oosten van de Grote Hekel.[9]

De beweegbare spoorbruggen werden bediend door zogenaamde wachters. 'Daar deze personen den geheelen dag op den weg moeten doorbrengen, van één uur vóór het passeren van den eersten wagentrein, tot tenminste een half uur na den laatste wagentrein, zoo is het noodig dat hun, tot schuilplaats tegen regen en sneeuw, een wachthuisje worde gegeven, dat echter klein en eenvoudig moet zijn, en weinig gemakken voor den wachter mag opleveren, opdat niet zijn waakzaamheid daardoor zoude lijden.'[10] (Afb. 3)

De tweede draaibrug (1893)

Naarmate het scheepvaartverkeer op de Dieze toenam, werd de hinder die de spoorbrug opleverde sterker ervaren. De regering diende dan ook een wetsontwerp in voor het maken van een nieuwe spoorwegbrug.[11] Wilde men meer schepen onder de gesloten spoorbrug door laten varen dan moest die brug hoger worden aangelegd. Omdat in dat geval de helling vanaf het bestaande station te steil werd, moest het station verder van de brug af worden verplaatst. Begin jaren negentig werden plannen gemaakt die inhielden dat er een geheel nieuwe spoorbrug meer oostwaarts zou worden aangelegd en een nieuw station meer zuidwaarts. Dat deze nieuwe plannen gerealiseerd konden worden hing samen met de

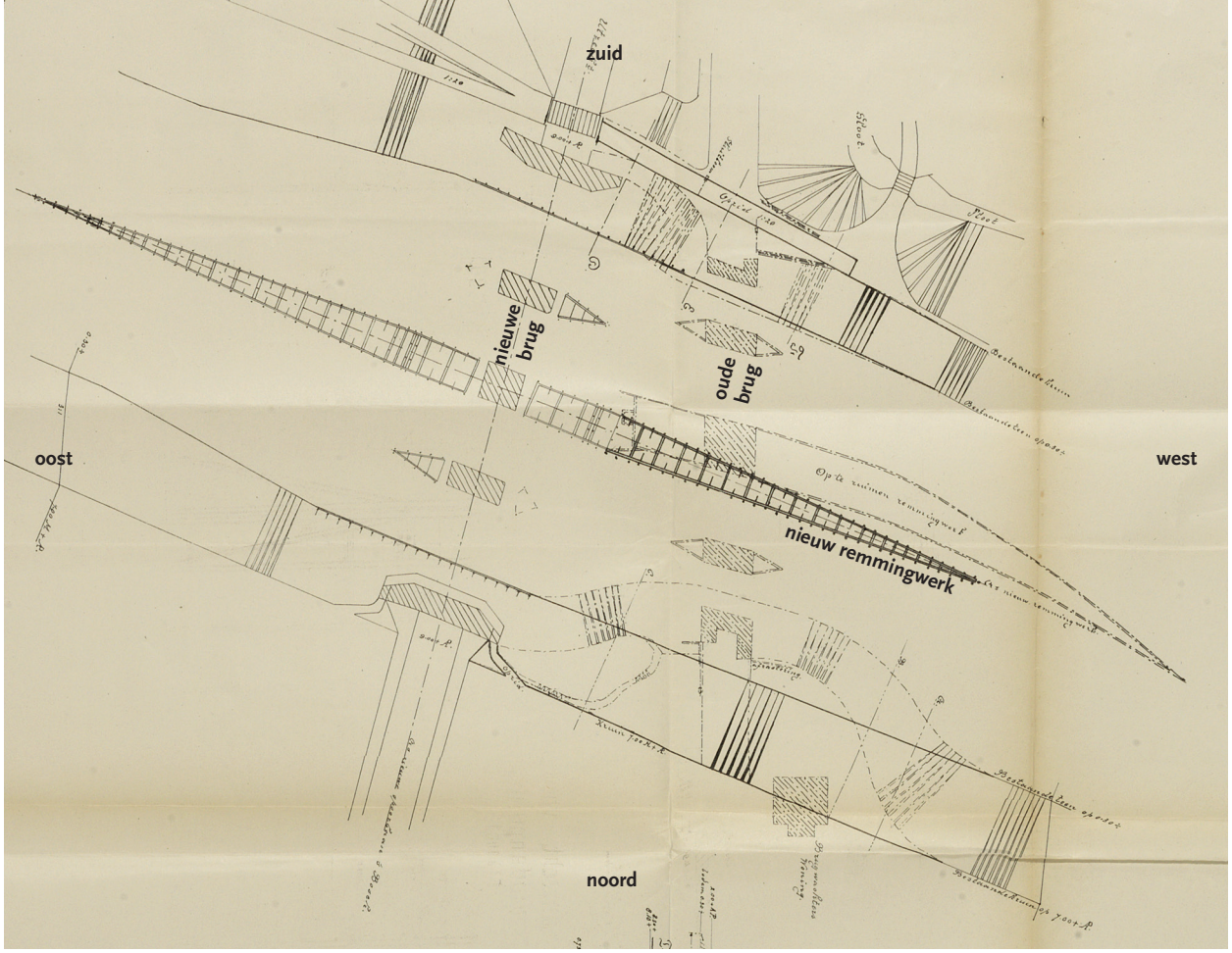

Afb. 4. Met de bouw van de nieuwe brug ten oosten van de oude brug werd ook het remmingwerk aangepast. Deze kaart is niet georiënteerd. (Het Utrechts archief)

Een draaibrug bracht ook risico's met zich mee. Dat blijkt wel uit een ongeluk dat plaatsvond in juni 1899. De machinist van een trein uit Boxtel was in slaap gevallen en de trein (locomotief met tender) reed met hoge snelheid naar de geopende Diezebrug. De wisselwachter die het zag gebeuren, had de helderheid van geest de wissel om te gooien waarop de trein het rangeerterrein op stormde. Maar daarmee was het onheil niet afgewend. De trein reed namelijk dwars door de machineloods, om in het talud van de Dieze tot stilstand te komen. De stoker raakte hierbij zwaargewond.[12]

Afb. 5. Bij de nieuwe brug was, voor het draaiende gedeelte, het laagste punt van de schuine onderzijde bepalend voor de doorvaarthoogte. De aanbruggen waren recht aan de onderzijde en kenden dat probleem niet. (Het Utrechts archief)

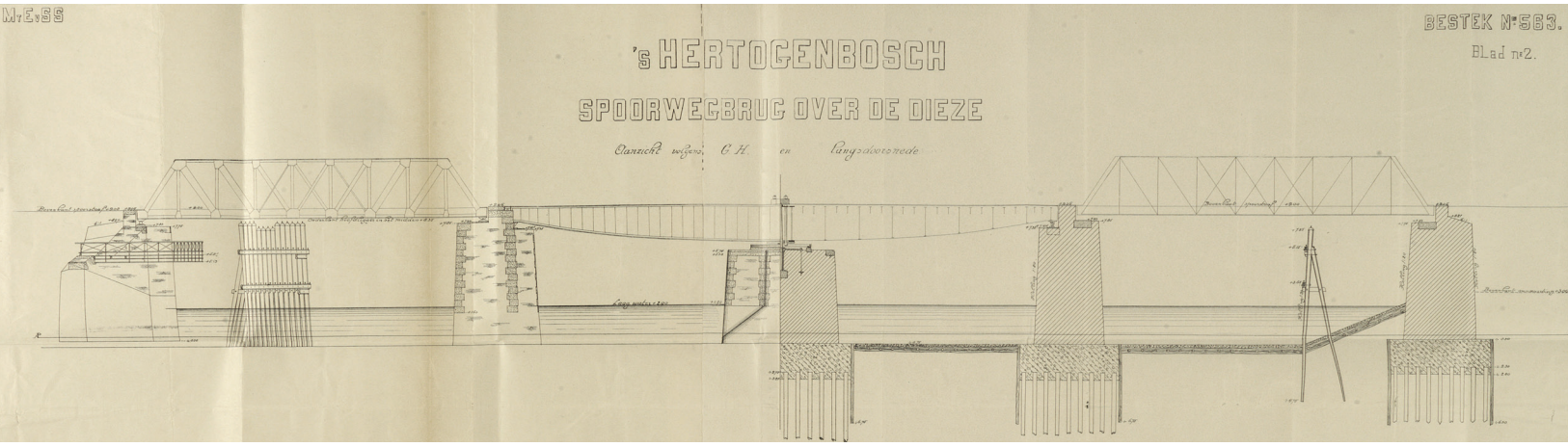

Afb. 6. De trein maakt hier nog gebruik van de oude spoorbrug (1). Het draaiend gedeelte van de nieuwe spoorbrug staat open (2), terwijl een van de nieuwe aanbruggen aangevoerd wordt (3). (Foto: Stadsarchief, geschenk Th. Jansen)

Afb. 7. Mei 1940 vernielde het Nederlandse leger ook de spoorbrug over de Dieze. Het gehele draaigedeelte werd opgeblazen. De aanbruggen bleven gespaard. (Universiteit van Tilburg, Brabant-Collectie)

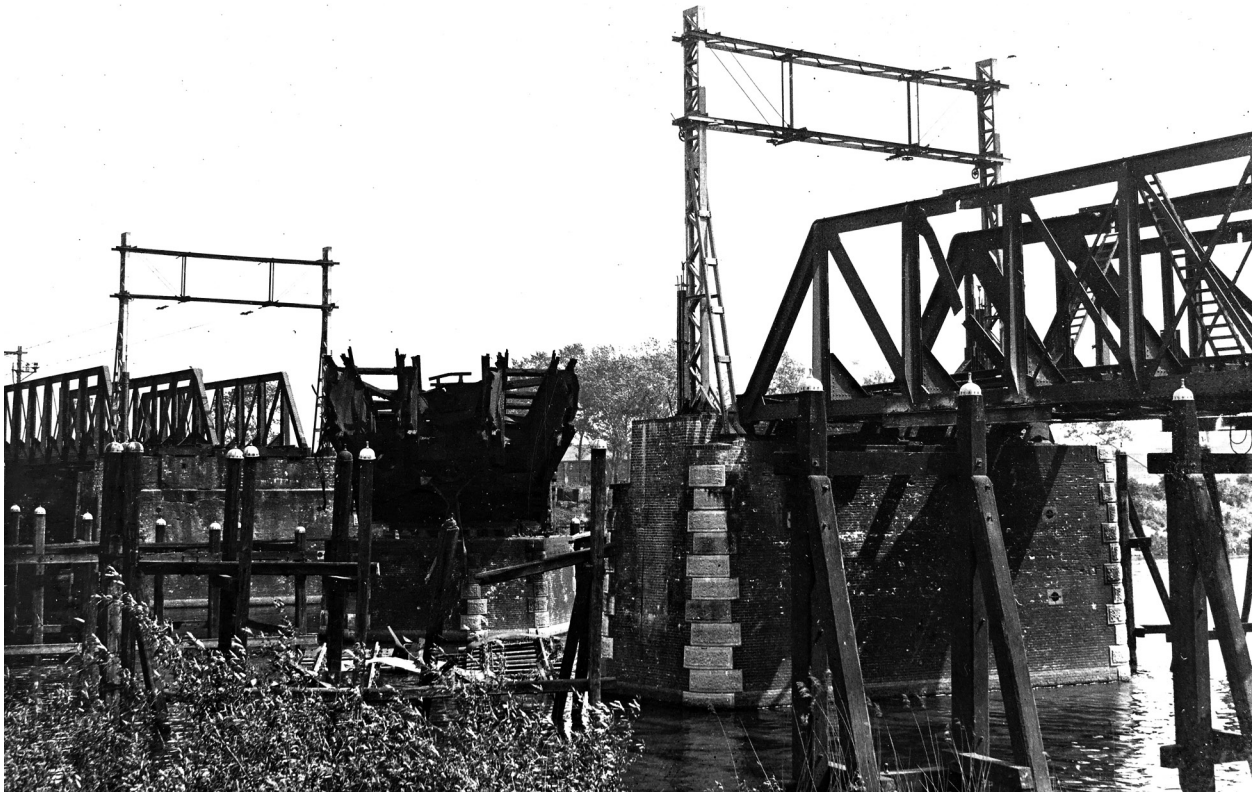

omstandigheid dat 's-Hertogenbosch sinds 1874 geen vesting meer was. De militaire beperkingen die tot dat jaar golden waren niet meer van kracht. Toch ging men niet over tot de bouw van een hoge vaste brug. Mogelijk hing dat samen met de eisen die van militaire zijde werden gesteld aan de Bossche inundatie, de forten rondom de stad hadden immers nog altijd een militaire functie. Anderzijds is het mogelijk dat de toenmalige stoomlocomotieven niet genoeg vermogen hadden om steile hellingen te overwinnen. De afstand tussen de brug en het Bossche station was in dat geval mede bepalend voor de hoogte waarop de brug kon worden aangelegd.
De nieuwe brug werd naast de eerste spoorbrug gebouwd. Op die wijze kon het treinverkeer tijdens de bouw gebruik blijven maken van de bestaande spoorbrug. Het nieuwe spoor kwam twee meter hoger te liggen.[13] Omdat de nieuwe brug een schuine onderzijde had leverde dit het scheepvaartverkeer maar 1 meter extra vrije doorvaarthoogte op. Wel kon bij de nieuwe brug onder de aanbruggen worden doorgevaren aangezien nu geen of nauwelijks sprake was van een onderwatertalud. Dit leverde bij een normaal Diezepeil van 2 meter +AP, een doorvaarthoogte van 6,35 meter op. Het nadeel van de aanbruggen was dat alleen smalle schepen hier gebruik van konden maken. (Afb. 4, 5 en 6)

Afb. 8. Om de opmars van de geallieerde troepen te frustreren werd de spoorbrug in 1944 opgeblazen. (Foto: Stadsarchief, geschenk P.G.N. v.d. Weijden)

Afb. 9. De UCR-bruggen waren een soort vakwerkbruggen, links op de foto te zien. De in 1915 gerealiseerde overbrugging over de Veemarktweg, in het verlengde van de spoorbrug, hoefde niet vervangen te worden, deze was niet beschadigd. (Foto: Stadsarchief, 1949)

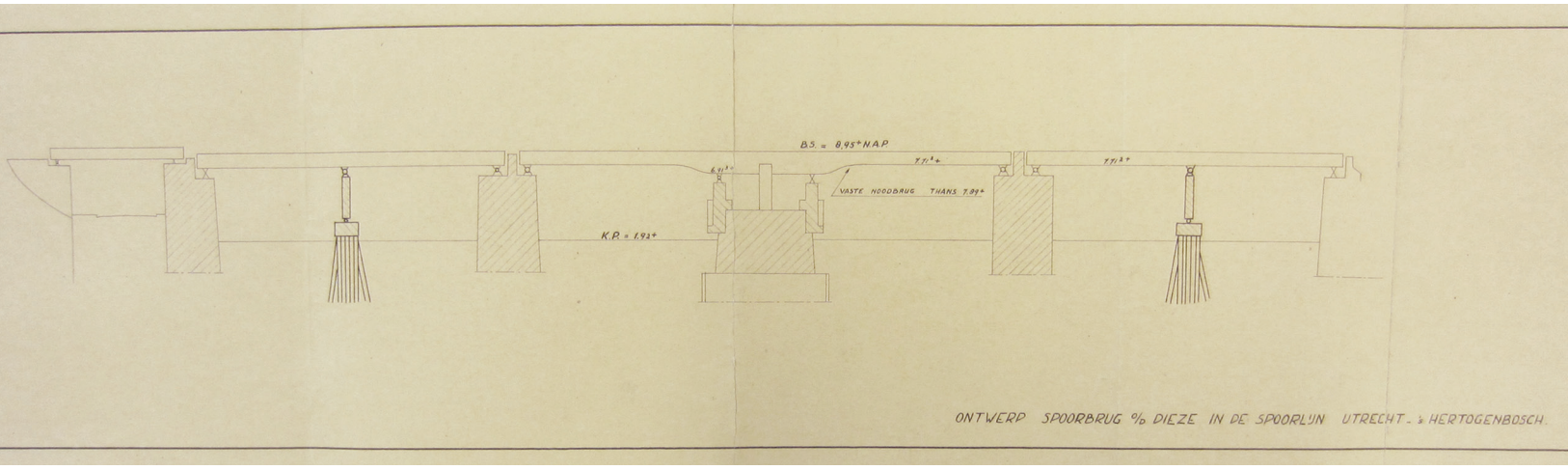

Afb. 10. Aanzicht van de door de NS in 1954 voorgestelde betonnen brug, die voorzien was van een extra ondersteuning voor de aanbruggen. (BHIC, Archief Rijkswaterstaat, inv.nr. 39)

'Het plaatsen van de 94 meter lange brug aan de westelijke zijde gisteravond (17 juni 1962) heeft een bijzonder vlot verloop gehad. Om drie uur, ruim twee uur vroeger dan het tijdschema aangaf, lag de helft van de nieuwe brug op de ondersteuningsjukken. Nadat om kwart over vijf het tweede gedeelte op zijn plaats was gelegd, konden de N.S.-klinkploegen beginnen om van de twee stukken een geheel te maken. Het was niet mogelijk gebleken de ongeveer 280 ton wegende overspanning in een keer te plaatsen. Daarvoor waren grotere bokken nodig. Door de bescheiden breedte van de Dieze en de daarin aanwezige sluizen konden deze niet worden gebruikt.'[14]

Oorlogsschade

Al heel snel na de inval op 10 mei 1940 door Duitse troepen, besloten de Nederlandse militaire autoriteiten het oprukken van de vijand te vertragen door het onbruikbaar maken van bruggen en sluizen. Ook de spoorbrug over de Dieze moest het ontgelden (Afb. 7).
Hoewel er met man en macht gewerkt werd aan een spoedig herstel van de vernielde werken, moest in veel gevallen genoegen worden genomen met noodmaatregelen, zo ook in 's-Hertogenbosch. Met name de verbindingen tussen Zuid- en Noord-Nederland waren langere tijd problematisch.
Eind mei werd het publiek door een bekendmaking in de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* op de hoogte gesteld van de stand van zaken. Het treinverkeer tussen 's-Hertogenbosch-Bergen op Zoom en 's-Hertogenbosch-Eindhoven bleek hersteld. Echter om vanuit 's-Hertogenbosch in Utrecht te komen moest de bus naar Waardenburg genomen worden, alwaar men een aansluiting vond op de trein. Ook Nijmegen kon alleen met de bus bereikt worden.
Wat de scheepvaart betrof, meldde de krant dat de Dieze weer bevaarbaar was tot 's-Hertogenbosch.[15] Drie weken later bleek dat ter hoogte van de spoorwegbrug alleen scheepvaart mogelijk was onder de noordelijke aanbrug met maximaal 6 meter vrije doorvaarthoogte. De hoofddoorgang was nog steeds gestremd.[16]
Het treinverkeer werd hersteld met een (vaste) noodbrug die in 1943 werd vervangen door een draaibrug. Deze laatste was geen lang leven beschoren: in 1944 blies de Duitse bezetter hem op (Afb. 8).

Na de Tweede Wereldoorlog

Nadat in 1945 een tijdelijke vaste overbrugging met enkelsporige Engelse oorlogsbruggen (UCR[17]) was gerealiseerd, zou het tot 1954 duren voordat het vervangen van deze noodbruggen actueel werd (Afb 9). De Nederlandse Spoorwegen stelden voor de vaste zij-overspanningen te vervangen door een betonconstructie en ter plekke van de nooddraaibrug een tijdelijke vaste brug te leggen. De onderkant van deze brugdelen zou 18 centimeter lager komen te liggen dan op dat moment het geval was. De arron-

dissementshoofdingenieur van Rijkswaterstaat die om een reactie was gevraagd, meende dat dit onder de gegeven omstandigheden aanvaardbaar was. Want bij hoog water was de doorvaart maar een beperkt aantal dagen gestremd.[18]
Wilde men overgaan tot de bouw van een definitieve vaste brug dan moest volgens dezelfde hoofdingenieur de onderkant van de brug een halve meter hoger komen te liggen.[19] (Afb. 10)
Na wat getouwtrek gingen de NS uiteindelijk akkoord met de aanleg van een vaste brug over de Dieze waarvan de onderzijde van de twee middenoverspanningen op een hoogte van ten minste 8,21 meter +NAP kwam te liggen.[20]
Toch zou het nog jaren duren voordat een nieuwe brug zou worden gelegd. Pas in juni 1962 was het zo ver. In twee weekenden werden de Britse noodbruggen vervangen door twee nieuwe stalen spoorbruggen. De kosten bedroegen 1,4 miljoen gulden.[21]
Na vijftig jaar is ook deze brug aan vervanging toe. Behalve dat de stalen brug vervangen wordt door een betonnen exemplaar wordt het aantal sporen verdubbeld, waarbij de trein vanuit Nijmegen via een fly-over het station 's-Hertogenbosch binnenloopt (Afb. 11).

Afb. 11. Nachtelijke werkzaamheden aan de nieuwe spoorbrug die medio 2013 in gebruik werd genomen, zijn in volle gang. (Foto: Prorail/ Stefan Verkerk)

* Hans Willems (historicus) en Bram Steketee (waterstaatsingenieur) zijn als vrijwilliger werkzaam bij de BAM, afdeling Bouwhistorie.

Noten

1 Nationaal Archief (NA), Verbaalarchief Ministerie van Oorlog, inv.nr. 3519, 16 mei 1866, 32G. Koninklijk Besluit 10 mei 1866, no. 66.
2 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (PNHC) 23 september 1870, p. 1 Binnenland, 'De voltooiing van den staatsspoorweg Utrecht-'s-Hertogenbosch (...)'.
3 Stadsarchief, Jaarverslag Kamer van Koophandel 1900, p. 32.
4 Deze hoogte van 3,50 meter was afgestemd op een Diezepeil van 2,00 meter +AP.
5 Remmingwerk of geleidewerk is een constructie waarmee schepen worden afgeremd als ze een brug of sluis naderen of dreigen aan te varen. Daarnaast wordt een remmingwerk ook geslagen om een schip de gelegenheid te bieden te wachten voor een gesloten brug of sluis.
6 NA, Verbaal Oorlog, inv.nr. 3519, KB 19 jan. 1868, no. 21.
7 Stadsarchief, Jaarverslag Kamer van Koophandel 1866, p. 4. NA, Verbaal Oorlog, inv.nr. 3541, 's Bosch, 17 juni 1868, no. 504.
8 Stadsarchief, Jaarverslag Kamer van Koophandel 1878.
9 H. Willems en A. Steketee, *Verboden kringen. Vrije schootsvelden en inundaties rond 's-Hertogenbosch in de 19e eeuw* ('s-Hertogenbosch 2003) p. 63-66.
10 D.J. Storm Buysing, *Handleiding tot de kennis der Waterbouwkunde voor de kadetten der Genie* (Breda 1864) p. 182.
11 Stadsarchief, Jaarverslag Kamer van Koophandel 1883, p. 2.
12 *Algemeen Handelsblad*, 6 juni 1899, p. 2.
13 De spoorstaven van de eerste brug lagen op 7,00 meter +AP. Utrechts Archief, NS bestekken infrastructuur (toegangsnr. 519) bestek 317, p. 3. Die van de nieuwe brug op 9,00 meter +AP. Zie BHIC, toegang 262, Archief Rijkswaterstaat 1811-1953, inv.nr. 1030, bestek 710, p. 6.
14 Stadsarchief, *Brabants dagblad* (editie 's-Hertogenbosch-Vught), 18 juni 1962 en 25 juni 1962.
15 PNHC 31 mei 1940, eerste blad.
16 PNHC 20 juni 1940, eerste blad.
17 UCR: United Construction Railway.
18 BHIC, toegang 1001, Archief Rijkswaterstaat 1954-1973, inv. nr. 39, 's-Hertogenbosch, 3 febr. 1954. No. 940. Kantschrift. Reactie van Arrondissementshoofdingenieur, op brief van 23 juni 1952, no. 3988 van (vermoedelijk) de Hoofdingenieur-Directeur, Directie RWS in Noord-Brabant, p. 1-3.
19 Voor de oorlog lag de onderkant van de brug op 8,15 meter +NAP.
20 BHIC, toegang 1001, Archief Rijkswaterstaat, inv.nr. 39, Utrecht, 31 april 1955, no. ww2/420/99/61400/K 46990/ 59194. Ir. F.Q. den Hollander (president) van de N.V. Nederlandse spoorwegen aan Hoofdingenieur-Directeur van de RWS in de directie Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch.
21 Stadsarchief, *Brabants dagblad* (editie 's-Hertogenbosch-Vught), 18 juni 1962 en 25 juni 1962. Het Utrechts archief, blad *De Koppeling*, 30 juni 1962, p. 2.

Spanjaarden in de stad

Beeldvorming en propaganda

Harry van den Berselaar

In het gebruikelijke beeld zijn het de afschuwelijke Spanjaarden die ons land bezetten en het volk knechten tot Willem van Oranje dit niet langer accepteert. Hij begint een strijd (1568-1648), vergelijkbaar met die van de godvrezende David tegen de barbaarse reus Goliath, met een onafhankelijke staat als resultaat. Een vrije republiek die direct een Gouden Eeuw tegemoet gaat en op de zeven zeeën zelfs de Spaanse onderdrukker als wereldmacht naar de kroon steekt.

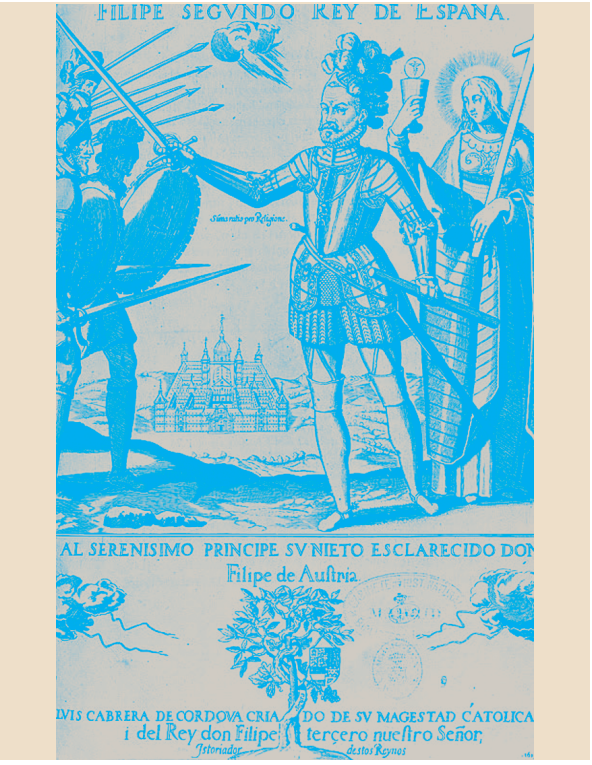

Filips II voorgesteld als verdediger van het ware geloof. Gravure uit 1619 (Uit: Luis Cabrera de Córdoba, 'Filipe Segundo Rey de España', Madrid 1619).

God met ons

In de beginfase van de troebelen manoeuvreert 's-Hertogenbosch zich, na de nodige interne strijd, in een opmerkelijke positie.[1] Door de uiteindelijke keuze in 1579 vóór de Spaanse landsheer wordt de stad ineens doelwit van de opstandige troepen die zowel ten noorden als ten zuiden terreinwinst boeken. De last die de vesting én de ommelanden ervaren, is groot. Daarom trekt in 1585 het Spaanse leger te velde om af te rekenen met de roofzuchtige Hollanders die zich ophouden in de Bommelerwaard. Het leger van de landsheer behaalt een nipte overwinning. De toenmalige Spaanse verslaglegging mag dan elk militair succes toeschrijven aan de kennis en kunde van de eigen soldaten, maar wanneer deze kwaliteiten nét niet het verschil uitmaken, is het de zegen van boven die alsnog de overwinning brengt.[3] Hielp de Maagd Maria in 1571 de katholieke vloot tijdens de zeeslag tegen de Turken bij Lepanto, zo is het in 1585 opnieuw Maria die redt. Met een plotselinge en zeer strenge vorst in de nacht van 7 op 8 december, bevrijdt zij de Spaanse

Symposium

25 mei jl. vond in het Bossche Stadsarchief het symposium *Spanjaarden in de stad* plaats.[2] Na een woord van welkom door wethouder Huib van Olden richtten vijf inleiders zich op het onderwerp: Propaganda en beeldvorming tijdens de Tachtigjarige Oorlog, gedemonstreerd aan Bossche voorbeelden rond drie samenhangende thema's in de propaganda: God, leidsman, bevrijding/bezetting.

Allegorische voorstelling van Frederik Hendrik als de op God vertrouwende David die Goliath (de stad 's-Hertogenbosch) overwonnen heeft. Op de achtergrond is het silhouet van Den Bosch zichtbaar. In een ruimer kader wordt de overwinning van de Republiek op het Spaanse Rijk en de Roomse kerk verbeeld. De zeven vrouwen stellen de zeven Verenigde Provinciën voor. Dit schilderij van J.G. Cuijp uit 1630 hing voorheen in het stadhuis, binnenkort in Het Noordbrabants Museum. (Foto: Het Noordbrabants Museum)

troepen uit hun benarde positie bij Empel.[4] Latere Spaanse auteurs omschrijven dit gebeuren als een overwinning én een wonder.[5] Andere partijen zijn gereserveerder, bijvoorbeeld oud-stadsarchivaris Kuijer die het een legende noemt.[6]
Een wonder of niet: de victorie uit 1585 blijkt niet afdoende. De Staatsen komen de volgende decennia herhaaldelijk terug en bij de elfde aanval capituleert de stad waarna op 17 september 1629 het Spaanse gezag letterlijk de aftocht blaast. Het lijkt alsof 'boven' in 1629 een steek laat vallen. Maar al snel na de val van 's-Hertogenbosch komt de Spaanse propagandapers op gang en worden twee verraderlijke republikeinen – waaronder de godslasterende predikant Voetius – ter helle gevoerd.[7]
In het algemeen kun je propaganda definiëren als de door de strijdende partijen gedirigeerde massacommunicatie met als doel: de rechtvaardiging van de oorlogshandelingen, het kweken van loyaliteit,[8] de creatie van een positief zelf- én een negatief vijandbeeld. Zo claimen de Spaanse 'verslaggevers' met God (of diens 'naasten') als bondgenoot de absolute waarheid en het ultieme gelijk: niemand gaat immers boven de Allerhoogste. En mede daarmee rechtvaardigen zij het optreden van de Spaanse koning in de Spaanse Lage Landen.

God óók met óns

God staat dus op de lijst van actoren in de Spaans-Hollandse (propaganda)strijd. Dit goddelijk optreden blijkt verrassend genoeg een dubbelrol te kennen. Ook de republikeinen zien God aan hun kant staan. Propagandaprenten laten zien dat ook het Huis van Oranje 'gaat met God'.[9] De afbeeldingen maken tegelijkertijd indringend duidelijk welke reeks gruwelijke eigenschappen aan de Spanjaarden wordt toegekend. Het zijn monsters die zich te buiten gaan aan onderdrukking, uitpersing, tirannie. De inquisiteurs doen met de zegen van de katholieke God en diens koning hun onterende werk, terwijl de gruwelijke landvoogd Alva zich voedt met levende baby's. De boodschap aan het volk mag duidelijk zijn: een landsheer die hiervoor verantwoordelijk is, verdient het om afgezet te worden.

Onderzoeker Valentijn Paquay stelt: ‘Het beeld waarmee de Spanjaarden lang worden gekenmerkt, is ingegeven door de dominante Holland-centrische, calvinistische visie: God, Nederland, Oranje!’ Paquay wijst op een ‘zwaar vertekende perspectiefvervalsing van de geschiedenis’, die pas na de Tweede Wereldoorlog genuanceerd wordt en grotendeels verdwijnt, ‘al blijken sommige sporen onuitroeibaar’. Ook kan er volgens hem niet gesproken worden van door Spanje bezette Nederlanden. Hij noemt dit een anachronisme: via vererving is de Spaanse koning de wettige heer over de noordelijke gewesten. En is er eerder sprake van een burgeroorlog dan van een vrijheids- of onafhankelijkheidsstrijd.

Soldaten voor God

Aan beide kanten vechten dus soldaten voor God. Ingehuurde krachten, waarbij zeker die van de Spaanse koning van ver moeten komen. ‘Om die interne kwestie aan de noordkant van zijn rijk op te lossen, creëert Filips II een nieuw geheel: het Leger van Vlaanderen dat staat van 1567 tot 1706’, legt de Spaanse kolonel Juan Vicente Alices Mateos uit. ‘En die militaire macht is gemiddeld ‘slechts’ voor tien tot vijftien procent Spaans.’
De Spaanse Nederlanden vormen een militaire opleidingsschool voor de rekruten, zij leren er onder moeilijke omstandigheden het vak.[10] Bovendien is de kans om te sterven groot. Dat gegeven is bij de troepen bekend. Alices Mateos: ‘Ze worden geworven om te velde te trekken voor God, koning en vaderland. Voor ze op weg gaan, zeggen ze: ‘España, mi natura, Italia, mi fortuna, Flandes, mi sepultra’. Vlaanderen zal voor velen het graf vormen.’[11]

De Spaanse Weg

Het Leger van Vlaanderen telt naast Spaanse ook Italiaanse, Duitse, Bourgondische, Waalse en zelfs Engelse regimenten. Bij de werving zijn de criteria: vrijgezel, gezond, ouder dan 20 en jonger dan 50. Voor de troepen uit het zuiden verloopt vanaf 1567 de reis naar het noorden in de regel te voet vanaf (destijds Spaans) Milaan naar Namen. De route krijgt de naam ‘El Camino Español’, de Spaanse Weg.[12] De reis is een flinke onderneming. In het hedendaagse Spaans kan het klaren van een flinke klus aangeduid worden met ‘poner una pica en Flandes’, een lans in Vlaanderen zetten.[13] De Spaanse Weg blijft tot 1620 in gebruik.[14]

‘Alva vermoordt de onschuldige inwoners van het land’, een gravure uit 1572. Getoond wordt hoe Alva en Granvelle een baby aan het opeten zijn: een klassiek beeld uit volksgruwelverhalen. (Uit: D.R. Horst, ‘De Opstand in zwart-wit’, 2003)

De Staatse propaganda toont het leger van de koning als een losgeslagen bende. Wat hierheen komt, is geen haar beter dan hun eerste bevelvoerder Alva. Dit klassieke beeld ligt beduidend genuanceerder. Uit gezaghebbend onderzoek blijken de Spaanse tercios juist een gemotiveerde, goed opgeleide en betrouwbare groep.[15]

De verloren oorlogen

De republikeinse anti-Spaanse propaganda staat niet op zichzelf. Ze is onderdeel van een grotere campagne die zich op Europees niveau afspeelt: de Leyenda Negra.[16] Deze Zwarte Legende omvat een geheel van verhalen waarmee vooral Italiaanse, Franse, Duitse, Engelse en Hollandse auteurs het Spaanse optreden binnen en buiten Europa als zeer negatief voorstellen. Publicist Fernando Martínez Laínez: ‘Binnen het geheel van de Zwarte Legende vormt ‘De Apologie’ die Willem van Oranje samenstelde, een van de meest schadelijke documenten.

Detail van het schilderij van Sebastiaan Vrancx, 'De nadagen van de plundering van Wommelgem', ca. 1629. Het dorpje Wommelgem bij Antwerpen werd op 26 mei 1589 door Staatse troepen overvallen, waarschijnlijk uit wraak voor het uitblijven van contributies. Bij deze plundering gingen vele huizen en de kerk in vlammen op en lieten tientallen inwoners het leven. Het 'gewone' militaire bedrijf van die tijd is treffend verbeeld in dit schilderij. (Uit: P. Janssens, 'België in de 17de eeuw', 2006)

Met zijn geschrift uit 1580 zet de republikeinse leidsman immers een zeer negatief beeld neer van Filips II en Spanje.'
Tegelijkertijd beschouwt Filips II zijn zeggenschap op aarde als 'van God gegeven'. Als dienaar van de Almachtige én als werelds soeverein dient hij de eenheid te bewaken van Gods rijk op aarde. Als andersdenkenden deze eenheid bedreigen, moet hij deze herstellen en handhaven. Vandaar dat hij – al dan niet in samenwerking met de paus – ten strijde trekt tegen mohammedanen en protestanten. Martínez Laínez: 'Vanuit dit zelfbeeld is koning Filips II niet zozeer een veroveraar als wel een verdediger.' Opmerkelijk is dat geen vergelijkbare spottende of satirische pamfletten gevonden worden waarmee Spanje de opstandelingen te kijk zet.[17]
De opgeroepen 'hispanofobie' mist ook in de Spaanse gebieden aan de Noordzee haar werking niet. De geschiedschrijving in de Nederlanden beziet het fundament van de Zwarte Legende pas kritischer vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw. Martínez Laínez: 'Tot in onze tijd blijft Filips II onverminderd de baarlijke duivel. Spanje heeft niet slechts de strijd om de Spaanse Nederlanden verloren, maar ook de propagandaoorlog binnen en buiten dat gebied.'

Brave Hendrik

Terug naar 's-Hertogenbosch. Als de strijd om de stad beslecht is, krijgen de Bosschenaren een nieuwe 'landsheer': Frederik Hendrik. In de traditionele en

'Afscheid van Frederik Hendrik en stadsgouverneur Grobbendonck'. Na de val van 's-Hertogenbosch namen de legeraanvoerders van de strijdende partijen op 17 september 1629 op een waardige manier afscheid van elkaar, ze brachten de soldatengroet. Op dit anonieme schilderij uit 1630 staat Frederik Hendrik op een der batterijen, Grobbendonck zit op het witte paard. Het paneel bevindt zich binnenkort weer in Het Noordbrabants Museum. (Foto: Stadsarchief)

republikeinse beschrijving is hij na(ast) de verwerpelijke Spaanse koning dé oprechte Staatse leider, een beeld dat meer en meer zal worden uitvergroot tot dat van de ideale leidsman.[18]
Wanneer op 17 september 1629 het Spaanse garnizoen de stad verlaat, staat bij de Vughterpoort om propagandistische redenen een tribune. Want het is de overwinnaar die de geschiedschrijving naar zijn hand kan zetten. Onderzoeker Frans van Gaal: 'Ondanks dit ogenschijnlijk vredige vertrek, is er geen sprake van een bevrijde stad.' Eerder het tegenovergestelde is waar. Zo blijkt Gisbertus

Verbondenheid

De keuze van het onderwerp voor dit symposium lijkt het beeld te bevestigen dat 's-Hertogenbosch en Spanje in de zestiende en zeventiende eeuw met name door de oorlog met elkaar verbonden waren. Toch houdt de verbintenis van de Nederlanden met 'moederland' Spanje meer in dan strijd alleen.[20] Vanaf het midden van de vijftiende eeuw groeien ook voor 's-Hertogenbosch de handelsbetrekkingen via de Scheldedelta met de havens van Brugge, Antwerpen, Middelburg en Bergen op Zoom.[21] Uitwisselingen op het gebied van kunst, cultuur en ambacht volgen. Bosschenaren trekken naar steden als Medina de Rioseco, Sevilla, Cádiz. Ze bouwen er een bestaan op en blijven er vaak voorgoed.[22] Daarmee wordt De Bolduque (Van 's-Hertogenbosch) – in verschillende varianten gespeld – binnen de Spaanstalige wereld een gebruikelijke achternaam.

Voetius als calvinistische houwdegen veel vrijheid te krijgen voor de indamming van de rechten der katholieke meerderheid. Mede hierdoor is er later voor lieden als pensionaris Johan Gans[19] en de stadhouder Martinus Ackersdijck, meergenaamd 'de paepenvanger', ruimte voor een streng optreden. Het duo Johan Gans en 'stadstimmerman' Frans Blom begint met de afbraak van (opgekochte) kerkelijke goederen voor een nieuwe binnenhaven die nooit tot stand komt.
De bouw van de dwangburcht 'Willem Maria' (de huidige citadel) is zonder meer een repressiemiddel. Nieuwe namen als 'Willem Maria' en 'Bastion Oranje' maken duidelijk wie er aan de macht is. Ook wordt gestreefd naar een beroepsverbod van katholieke beroepsgroepen.[23]

Dit soort voorbeelden laat zien welke gevoelens binnen Brabant en in dit geval in Den Bosch[24] blijken te bestaan, wanneer de eerdergenoemde 'Holland-centrische, calvinistische' visie op de rol van het Huis van Oranje ter sprake komt. Sentimenten die sinds het kritische onderzoek van Adriaenssen met feiten gestaafd kunnen worden.[25] Van Gaal: 'Het getuigt bovendien van een tekort aan historisch inzicht wanneer in 's-Hertogenbosch toeristen vervoerd worden op een salonboot die Frederik Hendrik heet.' Want 'braaf' was Hendrik zeker niet.
Dat wisten ook zijn supporters,[26] maar die zwegen daarover om het ideale beeld niet te verstoren.

Noten

1 L.P.L. Pirenne, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht. Staatkundige geschiedenis 1576-1579* (Tongerlo 1959) p. 268.
2 'Spanjaarden in de stad', een initiatief van 'Los Amigos del Camino Español de los tercios' en Harry van den Berselaar, kon uitgevoerd worden dankzij de samenwerking met het Bossche Stadsarchief en de inzet van de sprekers.
3 *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese por el capitán Alonso Vázquez*, geschreven in 1610-1614; tekst in 'Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España', delen XVII-XIX.
4 Harry van den Berselaar, 'Een bijzondere Mariaverering. Het wonder van Empel', in: *Bossche Bladen*, jrg. 7 (2005) nr. 1, p.21-26.
5 Fernando Martínez Laínez y José María Sánchez de Toca, *Tercios de España. La Infantería legendaria* (Madrid quinta edición 2007) p. 136.
6 P.Th.J. Kuijer, *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle 2000), p. 526.
7 Harry van den Berselaar, 'De verraders gestraft. 1629 in een Spaanse optiek', in: *Bossche Bladen*, jrg. 8 (2006) nr. 4, p. 155-159.
8 Peter De Cauwer, *Tranen van bloed. Het beleg van 's-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629* (Amsterdam 2008), p. 24.
9 o.m. Daniël R. Horst, *Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566-1584* (Zutphen 2003).
10 Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)* (Nijmegen, derde druk 2005) p. 17.
11 'Flandes', Vlaanderen, verwijst als pars pro toto (ook) naar het geheel van de Spaanse Nederlanden.
12 Over de Spaanse weg publiceerden o.m. Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659* (Cambridge 2004, second edition) en Fernando Martínez Laínez, *Poner una pica en Flandes* (Madrid 2007).
13 Vergelijk de titel van het boek van Fernando Martínez Laínez, *Poner una pica en Flandes*. Zoals 'Vlaanderen' wordt ook 'lans' gebruikt als pars pro toto: het wapen verwijst naar de drager, de piekenier.
14 Parker (2004) p. 70.
15 Parker (2004) p. 27.
16 Deze term werd voor het eerst gebruikt door de Spaanse historicus Julián Juderías, de auteur van *La Leyenda Negra* (Madrid 1914).
17 Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)* (Nijmegen, derde druk 2005) p. 24.
18 De Cauwer (2008) p. 16.
19 Aart Vos, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum 2007) p. 44.
20 Rodríguez Pérez (2005) p. 16.
21 C.J.F. Slootmans, *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom, 1365-1565* (Tilburg 1985) 3 delen, p. 1278-1290. L.P.L. Pirenne en W.J. Formsma, *Koopmansgeest te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw. Het kasboek van Jaspar van Beel 1564-1568* (Nijmegen 1962). Raymond Fagel, *De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders 1496-1655* (Brussel 1996) p. 124. W. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd*, deel I en III ('s-Gravenhage 1923) p. 350, 423, 469, 505, 598.
22 Eddy Stols, *De Spaanse Brabanders, of de handelsbetrekkingen der Zuidelijke Nederlanden met de Iberische wereld 1598-1648* (Brussel 1971) deel 2, p. 33 e.v. Esteban García Chico, 'Los Bolduques, escultores', in: *Boletín del semenario de estudios de arte y arqueología* (1936-1939) p. 37.
23 Beatrix Jacobs, 'Met een 'bitter paaps gemoed'. Het proces tegen notaris Johan van Aaffoirden', in: *Bossche Bladen*, jrg. 14 (2012) nr. 4, p. 128-131.
24 De Cauwer (2008) p. 18.
25 Leo Adriaenssen, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2007).
26 Leo Adriaenssen, 'Waarom Wommelgem moest worden verwoest', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 29 (2012) p. 194.

Stefan Molenaar

Bakfout

Bij de BAM werken ruim zestig vrijwilligers. Een groot aantal daarvan helpt bij het wassen, nummeren en plakken van vondsten en het sorteren van grondmonsters op schelp, bot, glas, aardewerk, et cetera. Hun hulp is voor de archeologen van de BAM onmisbaar om de honderdduizenden vondsten die uit een opgraving komen, van visgraatjes tot bakstenen, te kunnen overzien. Tezamen vormen de vondsten de puzzelstukjes die je soms letterlijk maar veel vaker figuurlijk aan elkaar moet passen om tot een samenhangend beeld van het verleden te komen. Geen geringe opgaaf want we hebben te maken met een blinde puzzel van drie dimensies waarvan je bij voorbaat al weet dat driekwart ontbreekt.
Het is dinsdagavond en een groep vrijwilligers kijkt met mij naar veertig van die puzzelstukjes die voor ons op de tafel liggen. Het zijn scherven van een aardewerken voorwerp maar de precieze vorm is me nog niet duidelijk. Door de scherven aan elkaar te passen hoop ik dat in ieder geval de vorm herkenbaar wordt en daarmee ook de functie. Halverwege de avond worden de contouren al zichtbaar. Het gaat om een vierkante bak van 45 cm bij 35 cm en 30 cm hoog. Aan de korte zijden zitten twee dikke worstvormige handvatten. De bodem en wanden van de bak zijn opgebouwd uit dikke plakken ruwe klei maar de rand bestaat uit een sierlijke, golvende band met een dun groefje. Rond half tien zijn vrijwel alle scherven gepast. Een aantal andere vrijwilligers komt kijken en er wordt druk gespeculeerd over de functie: voedertrog of kinderbadje, afwasteil, vissenkom of opslagvat. Na een aantal minuten raden kijkt men mij ten slotte verwachtingsvol aan, klaar voor het verlossende antwoord. Maar ik moet eerlijk bekennen dat ik ook geen idee heb.

De bak is niet geglazuurd dus het lijkt niet aannemelijk dat er vloeistoffen in bewaard werden. Want de poreuze scherf zou de vloeistoffen absorberen. Het ene oor is vermoedelijk al kort na het bakken afgebroken en aan één zijde zit een flinke barst die men nog heeft willen repareren met dunne klei. Twee pijnlijke ontwerpfouten. De bak weegt leeg zeker 15 kilo en ik kan me dan ook niet voorstellen dat hij bedoeld is om spullen in te vervoeren. Er zitten geen roetsporen op de onderkant, dus hij zal niet gebruikt zijn om in te bakken of te koken. De zestiende-eeuwse pottenbakker had er duidelijk wel een bedoeling mee en was na een nacht woelen in de bedstee tot dit ontwerp gekomen. Misschien heeft hij ermee op de markt gestaan, om de Bosschenaren er van te overtuigen dat zij de laatste en nieuwste uitvinding *moesten* aanschaffen en dat het *de* sensatie van 1526 zou worden.
De scherven van de bak zijn aangetroffen in een beerput aan de Beurdsestraat dus iemand zag er blijkbaar wel iets in. We hebben tijdens de onderzoeken in de afgelopen 35 jaar echter niet eerder een vergelijkbaar voorwerp aangetroffen dus we kunnen er voorzichtig van uitgaan dat het geen commercieel succes is geworden. De pottenbakker zal zijn verlies hebben genomen. Weer een illusie armer, of rijker, het is maar hoe je het bekijkt. Hetzelfde geldt vermoedelijk ook voor de vrijwilligers van de dinsdagavond. Een hele avond puzzelen en dan door de archeoloog afgescheept worden met een vaag verhaal. Ach, ze zijn het inmiddels wel gewend...

Aleid van de Meervenne (1452/3 - 1523)

De jeugd van een late bruid

Lucas G.C.M. van Dijck

Terwijl het geboortejaar van de schilder zelf nog steeds onduidelijk is, maar rond 1450 zal liggen, gingen we er tot nu toe van uit dat zijn vrouw Aleid van de Meervenne minstens even oud of nog wat ouder zou zijn dan Jheronimus Bosch. Hernieuwd onderzoek geeft nu scherpere resultaten over de jeugd van Aleid. Het hoeft allereerst geen betoog dat het leven van een man sterk wordt beïnvloed door de vrouw met wie hij 34 jaar heeft samengewoond. Het wel en wee van Aleid tot aan haar huwelijk geeft een vrij duidelijk en weinig vrolijk beeld. Er kwam nogal wat op haar af. Lucas van Dijck bestudeerde de details.

De familiewapens van Brant en Van de Meervenne zijn bewaard gebleven. Hier het wapen van de familie Brant(s), met twee molenijzers en een adelaar. Dit exemplaar van Godefridus Brants (vermoedelijk Goijard v.d. Meervenne, circa 1450) komt voor in Wapenboek 1 van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. (BHIC)

De omvangrijke Bossche archieven zijn ten aanzien van Jheronimus en zijn vrouw Aleid zodanig in detail uitgezocht, dat er nauwelijks nog wat bij gevonden kan worden. Zo goed als alles wat er als resultaat van die naspeuringen bekend is, is in 2001 gepubliceerd.[1] Daarna zijn er geen relevante feiten naar boven gekomen. Het is daarom, kort voor het Jheronimus Bosch-jaar, een gelukkige omstandigheid dat we het leven van Aleid van de Meervenne duidelijker kunnen omlijnen.

Genealogie

Aleid was telg van een oude familie die Van de Meervenne alias Brant heette. De dubbele naam is ontleend aan het feit dat Aleids overgrootvader Goijard van de Meervenne trouwde met een Aleid dochter van Henrick Brant. Het waren welgestelde families uit Oirschot en omgeving. Het meest bekende kopstuk uit de familie Brant was heer Jordanus Brant, pastoor van Rosmalen (waar hij zich liet waarnemen), kanunnik te Luik en te Lobbes. Tevens was hij zegelaar van de bisschop van Luik. Hij overleed op 22 oktober 1395. Zijn grafsteen is nog bewaard gebleven.[2]

Het wapen van de familie Van de Meervenne vertoont een zeemeermin. Aftekening van het zegel van Dirk van de Merevenne, schepen van Den Bosch in 1537. (Uit: tijdschrift Taxandria 1903 p. 74)

Een van de verwanten, de vader van Aleid, ook Goijard van de Meervenne geheten, verhuisde van Oirschot naar 's-Hertogenbosch. Hij kreeg er het poorterschap in 1442 en werd er gezworen broeder van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in 1450. Ook andere welgestelde Oirschotse families kozen in de vijftiende eeuw de weg naar 's-Hertogenbosch, zoals de families Van Vlierden en Belaerts. Goijard was op zijn beurt de zoon van een Goijard van de Meervenne en van Geertruid van de Wiele. Goijard junior vond er een jonge vrouw uit de patriciërsfamilie Van Arckel, Postulina geheten, die van moeders zijde uit een apothekersfamilie kwam. Haar vader heette Rutger van Arckel, haar moeder heette Aleid Zebrechts. Van Arckel en zijn vrouw woonden op de Markt, in het huis dat later overging naar Aleid en Jheronimus. Haar grootmoeder van moederszijde, Kathelijn geheten, was een Van den Cloet, weliswaar aanzienlijk, maar wel een buitenechtelijke dochter. Wettig of onwettig had overigens weinig invloed op het maatschappelijk aanzien van een familie. Rutger van Arckel was een aanzienlijk notaris aan de Markt en gezworen broeder van de I.L.V. Broederschap. Zijn dochter Postulina was zijn enige wettige kind, geboren uit een tweede huwelijk. Hij had daarnaast ook nog een natuurlijke dochter.[3] Goijard kwam uit een gezin van één broer en drie of vier zusters, maar zijn vader had ook nog twee buitenechtelijke kinderen verwekt. Een nichtje van Goijard (de dochter van zijn natuurlijke broer Jan) was kloosterlinge geworden bij de zusters Regularissen op de berg Sion te Brussel. Goijard vestigde zich in de Schilderstraat, zoals blijkt uit zijn latere testament[4] en gaf gestalte aan een groeiend gezin met uiteindelijk drie kinderen.

Oudste kind

Een omvangrijk en nader onderzoek in de vele duizenden lijf- en losrenten van de Bosschenaren is onlangs afgerond en gaf al direct een klein resultaat: op 3 februari 1452 kreeg Aleids vader Goijard van de Meervenne een huwelijksgift van zijn schoonouders in de vorm van een jaarlijkse cijns van 15 pond.[5] Hij trouwde dus rond die datum. Naar thans blijkt, vestigde vader Goijard voor zichzelf en voor zijn dochter Aleid op 9 augustus 1453 een lijfrente van 10 Rijnsgulden ten laste van de hertog van Brabant. Dat deed hij samen met een groep rijke Bosschenaren, vastgelegd in een overigens zeer fraai geschreven oorkonde.[6] Terwijl vader Goijard er slechts enkele jaren van kon genieten – hij overleed kort na 26 augustus 1459 met achterlating van drie kleine

Stamboom Aleid van de Meervenne

Goijard v.d. Meervenne x Aleid Brant — Elias v.d. Wiele x Lijsbet van Bijnle — Coenraet Rutgers x Agnes die Cleijen[20] — Gerit Zebrechts x Kathelijn v.d. Cloet[21]

Goijard v.d. Meervenne x Geertruid v.d. Wiele — Rutger van Arckel x Aleid Zebrechts

Goijard v.d. Meervenne x Postulina van Arckel

Aleid x Jheronimus Bosch — Geertruid x Wijnand Paulus; xx Rutger de Man — mr. Goijard

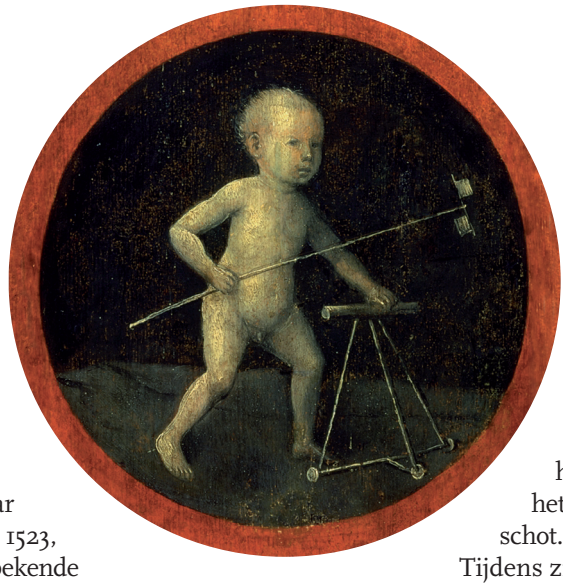

Buitenzijde van 'De Kruisdraging' van Jheronimus Bosch. Mosmans denkt dat het zoontje of neefje van Aleid afgebeeld is, zie het kader op p. 107. (Kunsthistorisch Museum Wenen; foto: Jheronimus Bosch Art Center)

kinderen – behield Aleid haar lijfrente tot aan haar dood in 1523, zoals ook blijkt uit een nog bekende uitbetaling in 1515-1516.[7]
Het betekent dat Aleid geboren is na 3 februari 1452 en voor 9 augustus 1453 of, bij een beginnende zwangerschap na de huwelijksdatum van haar ouders (hetgeen lang niet altijd de gewoonte was!), na circa 3 november 1452 en voor 9 augustus 1453. Tevens kunnen we er van uitgaan dat Aleid op 9 augustus 1453 de oudste dochter en enig kind was in het gezin Van de Meervenne. Bij meerdere kinderen zou de rijke vader immers ook op hen een rente hebben gevestigd. Ook latere feiten bevestigen, dat Aleid het oudste kind was.

Wees

Door het overlijden van haar vader was Aleid als meisje van 7 jaar zwaar getroffen. Zij had inmiddels een jongere zus Geertruid en een jongere broer Goijard, geboren in 1458. Aleid was vernoemd naar haar oma van moeders zijde; Geertruid naar haar oma van vaders zijde; zoon Goijard was vernoemd naar zijn grootvader van vaders zijde: precies overeenkomstig de regels uit die tijd. Het onvolledige gezin bleef in de samenstelling van moeder en drie kinderen tot 1471 samen, toen ook Aleids moeder overleed. Aleid was toen 18 of 19 jaar oud. In die tussenperiode van 1459 tot 1471 zijn meerdere akten bekend waarin Postulina met haar kinderen financiële regelingen trof.[8] Het gezin had geen financiële zorgen en bezat voldoende inkomsten uit onroerend goed en uit (lijf)renten, pachten en cijnzen.[9] Bovendien was de gehele erfenis van Rutger van Arckel aan Aleids moeder nagelaten.

Erfenissen

Het was duidelijk dat ook de drie kinderen zich aanmeldden als buitenleden van de genoemde Broederschap: Aleid zelf in 1469 (circa 16 jaar oud); haar zuster Geertruid in 1474 (circa 18 jaar oud) en hun jongere broer Goijard in 1483 (circa 25 jaar oud).[10] Deze Goijard junior stond als meester in de artes voor een glanzende toekomst, maar een jaar later, in (juli?) 1484 overleed hij ongetrouwd en pas 26 jaar oud. Het was een nieuwe klap voor Aleid en haar zuster, die nu nog met z'n tweeën overbleven. Emotioneel bleef Aleid eigenlijk alleen over, want haar jongere zus was getrouwd en woonde te Zandwijk bij Tiel. Aleid erfde van haar jongere broer onder andere het leengoed Ten Roedeken in Oirschot.[11]

Tijdens zijn studiejaren had broer Goijard eerst zijn oudste zuster Aleid en een zekere Jan Thomas sGreven (de Greve) alias Cuyper met nog twee andere personen tot zaakgelastigden over zijn erfdeel benoemd, maar vanaf 2 juli 1481 werd dat Jacobus Voegel van Amsterdam. Op 15 januari 1482 verklaarde hij over Voegel geheel tevreden te zijn geweest. Als nieuwe zaakwaarnemers benoemde hij toen de priester Henric Belaerts uit Oirschot en Henricus van der Venne.[12] Deze machtigingen laten ons een opvallende ontwikkeling zien: juist op het

Detail van het schilderij van Jheronimus Bosch, 'De Gekruisigde Martelares'. Volgens Mosmans moet Aleid van de Meervenne hier model voor gestaan hebben, zie het kader op p. 107. (Voor een ander mogelijk portret van Aleid zie de kopieën op p. 81) (Dogenpaleis Venetië; foto: Jheronimus Bosch Art Center)

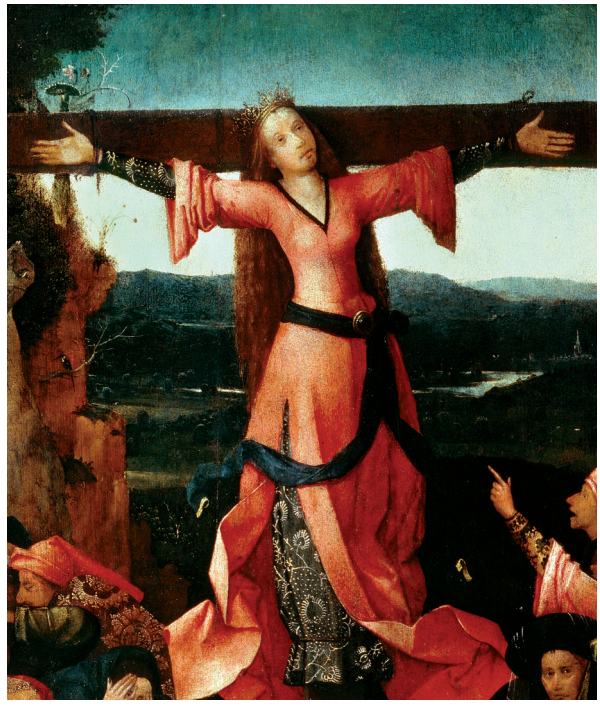

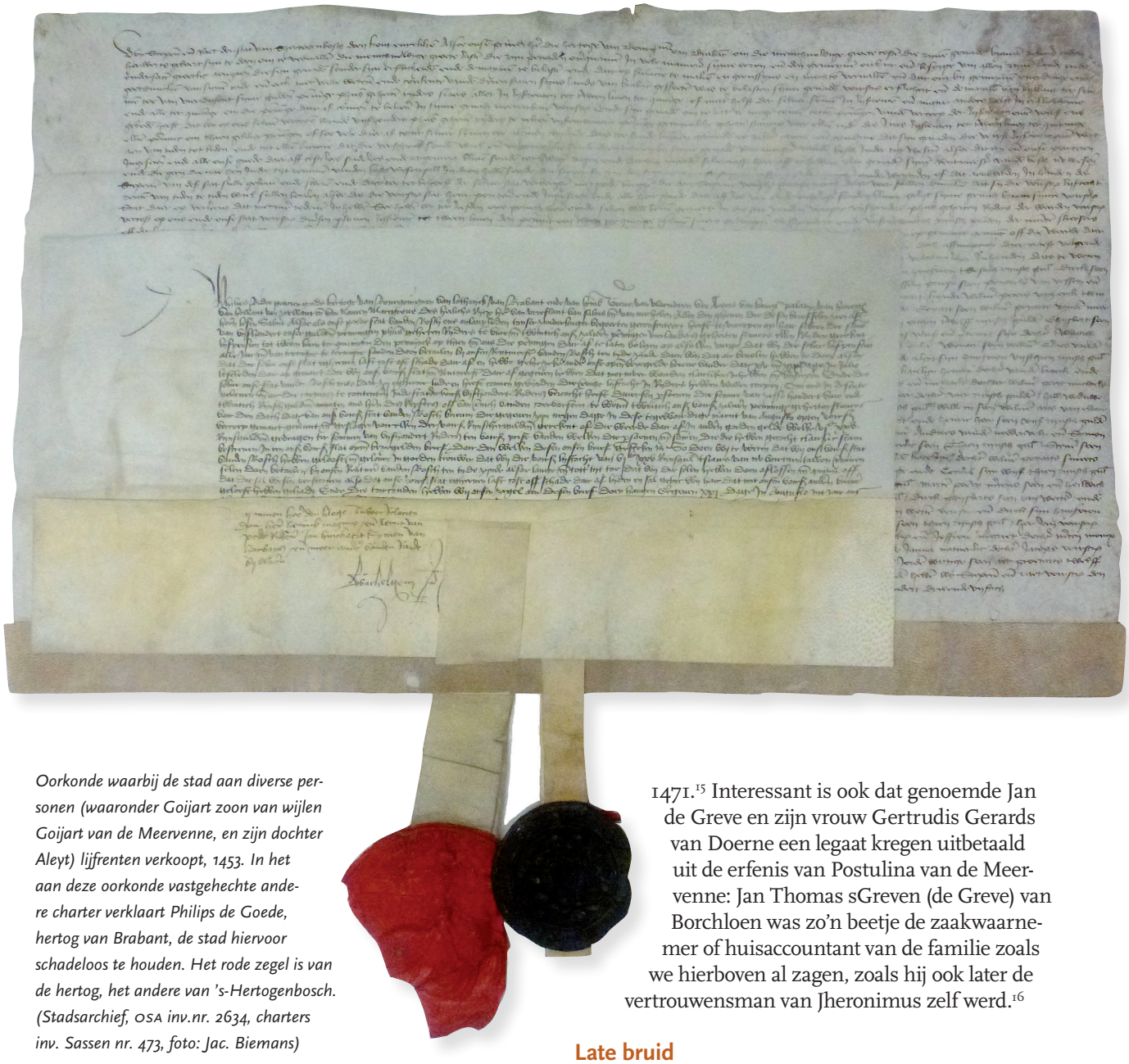

Oorkonde waarbij de stad aan diverse personen (waaronder Goijart zoon van wijlen Goijart van de Meervenne, en zijn dochter Aleyt) lijfrenten verkoopt, 1453. In het aan deze oorkonde vastgehechte andere charter verklaart Philips de Goede, hertog van Brabant, de stad hiervoor schadeloos te houden. Het rode zegel is van de hertog, het andere van 's-Hertogenbosch. (Stadsarchief, OSA inv.nr. 2634, charters inv. Sassen nr. 473, foto: Jac. Biemans)

moment dat Aleid net getrouwd was met Jheronimus – dat gebeurde kort voor 3 juli 1481 – ontstaat er ruzie over de erfenis van haar ouders en over de rol die Aleid speelde als zaakwaarnemer van haar broer Goijard. De ruzie wordt beslecht voor schepenen en notaris Van Langel. Goijard koos toen voor een andere zaakwaarnemer, de genoemde Voegel van Amsterdam. Het is meer dan waarschijnlijk dat de nieuwe zwager van Goijard, namelijk Jheronimus Bosch, daarin een (kwalijke of beslissende?) rol heeft gespeeld.[13]
Na de dood van hun moeder zijn enkele transacties bekend van de drie kinderen, die verder niet zo relevant zijn.[14] De eerste akte waarin Aleid en haar zuster Geertruid voorkomen dateert van 2 september 1471.[15] Interessant is ook dat genoemde Jan de Greve en zijn vrouw Gertrudis Gerards van Doerne een legaat kregen uitbetaald uit de erfenis van Postulina van de Meervenne: Jan Thomas sGreven (de Greve) van Borchloen was zo'n beetje de zaakwaarnemer of huisaccountant van de familie zoals we hierboven al zagen, zoals hij ook later de vertrouwensman van Jheronimus zelf werd.[16]

Late bruid

Aleid was in 1481 inmiddels 29, haar zusje circa 25 en haar broer 23, toen de weg voor een huwelijk open stond. Haar jongere zuster Geertruid was al op jonge leeftijd getrouwd met Wijnand Paulusz uit Tiel, burgemeester van Zandwijk, en later met Rutger de Man, eveneens uit Tiel.[17] Aleid was financieel zelfstandig en bezat een fors huis aan de Markt, afkomstig van haar voorouders Van Arckel. Het huis heette *In den Salvatoer* ('In de Verlosser', nu Markt 61)[18] en lag tussen *Den Engel* en *De Zwarte Leeuw*. Hoog tijd dus om een boeiende man te vinden en hem de ruimten voor zijn werk te bieden.
Jheronimus trouwde aldus, kort voor 15 juni 1481[19], de oudste dochter van 29 jaar oud uit een klein gezin. Voor die tijd was de bruid aan de late kant voor een eerste huwelijk. Bij haar dood in 1523 was Aleid dus 70 of 71 jaar oud. Duidelijk moge zijn dat de vroege dood van haar vader, de zorg voor haar jon-

Het hoofd van 'De Gekruisigde Martelares' en het hoofd van het jongetje achterop 'De Kruisdraging' uit Wenen

Jan Mosmans, archivaris van de Sint-Janskerk en schrijver van een indrukwekkend boek over onze kathedraal, publiceerde in 1947 zijn *Jheronimus Anthonis-zoon van Aken alias Hieronymus Bosch, Zijn leven en zijn Werk*. Mosmans was uitstekend thuis in de archieven en een scherpzinnig kijker, maar als historicus natuurlijk een kind van zijn tijd. De vele speculaties waarmee hij, creatief fantaserend, leven en werk van Bosch schilderde, zouden tegenwoordig niet meer door de wetenschappelijke beugel kunnen. Zoals ook zijn verrassende ideeën over het uiterlijk van Aleid van de Meervenne.
Bij de bespreking van het drieluik met 'De Gekruisigde Martelares', dat volgens hem het verhaal van de heilige Julia van Corsica vertelt, schreef hij:

> **'Wie zou Bosch voor eene sympathieke heilige liever hebben laten poseren dan zijne gade Aleid? Over wie kon hij beter beschikken?**
> **Zij moet het model geweest zijn, toen zij ongeveer 33 jaar telde. Laat zij hier wat geflatteerd wezen, men moet toch toegeven, dat de leeftijd niet slecht klopt.**
> **Trouwens Julia's gelaat en dat van het jonge kind op de achterzijde der Weinberger Kruisdraging, (in welk knaapje ik Aleid's eventueel zoontje of haar neefje meen te herkennen) vertoonen over en weer een zekere gelijkenis.'**

EH (red.)

gere zuster en broer na de dood van hun moeder en de vroege dood van haar enige broer een zwaar stempel hebben gedrukt op de emotionele ontwikkeling van Aleid en wellicht ook via haar op Jheronimus. Hopelijk draagt dit kleine puzzelstukje bij aan het ontrafelen van het ingewikkelde leven van Jheronimus Bosch.

Noten

1 Dr. Lucas G.C.M. van Dijck, *Op zoek naar Jheronimus van Aken alias Bosch* (Zaltbommel 2001).
2 Dr. Lucas G.C.M. van Dijck, *Van vroomheid naar vriendschap* (Zutphen 2012) p. 139.
3 Van Dijck, *Van vroomheid*, p. 45: Rutger overleed op 16 april 1470.
4 Stadsarchief, Archief Negen Blokken, inv.nr. 2170, 26 augustus 1459; Van Dijck, *Op zoek naar*, p. 159.
5 Stadsarchief, Oud-rechterlijk archief (R), inv.nr. 1222, fol. 154vo, 3 februari 1452. Van Dijck, *Op zoek naar*, p. 157.
6 Stadsarchief, OSA, inv.nr. 2634, gepubliceerd in: Lucas van Dijck, *Bossche renten 1400-1629* ('s-Hertogenbosch 2013, uitgeverij Joen van Aken, op cd-rom; e-mail: *joenvanaken@gmail.com*), p. 537.
7 BHIC, Archief Rentmeester Generaal der Domeinen, inv.nr. 86, fol. 6. Van Dijck, *Op zoek naar*, p. 185.
8 R. 1230, fol. 152, 21 november 1459; R. 1232, fol. 348, 9 september 1463; R. 1233, fol. 87, 6 oktober 1463.
9 Van Dijck, *Op zoek naar*, p. 197.
10 BHIC, Rekeningen I.L.V. Broederschap.
11 Van Dijck, *Op zoek naar*, p. 173.
12 Van Dijck, *Op zoek naar*, p. 171; R. 1251, fol. 299, 15 januari 1482.
13 R. 1250, fol. 344-344vo, 3 juli 1481. Deze akte stelt (zie Van Dijck , *Op zoek naar*, p. 171): 'Jheronimus zoon van wijlen Anthonius van Aken, schilder en zijn vrouw Aleid van de Meervenne beloven aan hun zwager resp. broer Goijard van de Meervenne 100 Rijnsgulden te betalen op Sint Jan Baptist, en aan Jan Thomasz Cuyper 40 Rijnsgulden en 15,5 stuiver. Jan die Cuyper verklaart hiermede voldaan te zijn wegens de 40 gulden en 15,5 stuiver, welke Goijard van de Meervenne hem moest betalen. Alle betrokkenen beloven elkaar van processen af te zien wegens het beheer, dat Aleid en Jan gehad hebben over Goijards goederen. De deling tussen Aleid en Goijard blijft van kracht. Goijard herroept de machtiging, die hij zijn zuster Aleid en Jan die Cuyper gegeven had om zijn goederen te beheren en hij machtigt daartoe Jacob Voegel van Amsterdam. Op dezelfde dag laten zij de akte passeren voor notaris Frank van Langel.' De akte voor notaris Van Langel bestaat niet meer.
14 R. 1241, fol. 274vo, 20 augustus 1472; R. 1241, fol. 197, 31 januari 1474; R. 1243, fol. 391vo, 19 september 1474 (afhandeling van een legaat van hun moeder); R. 1246, fol. 226, 1 juli 1477.
15 R. 1240, fol. 171vo, 2 september 1471. Van Dijck, *Op zoek naar*, p. 164.
16 Van Dijck, *Op zoek naar*, p. 178.
17 Van Dijck, *Op zoek naar*, p. 46. Van Wijnand Paulus stamt de familie Wynaendts van Resandt.
18 Van Dijck, *Op zoek naar*, p. 168. Tot aan haar huwelijk verhuurde zij dat huis en woonde ze zelf in het ouderlijk huis in de Schilderstraat. In een Franse vertaling over het leven van Bosch werd het huis *In den Salvatoer* 'In de Toren van Salva' genoemd (Dans la Tour de Salva).
19 R. 1250, fol. 327vo, 15 juni 1481. Van Dijck, *Op zoek naar*, p. 170.
20 Haar moeder heette Geertruijt van Arckel, naar wie zij zich noemt. Ook haar zoon Rutger neemt de achternaam van zijn moeder aan.
21 Zij was een buitenechtelijke dochter.

Nieuws van de BAM

De kleur van de negentiende eeuw

Ronald Glaudemans

Onlangs onderging de gevel van het Zwanenbroedershuis aan de Hinhamerstraat een opmerkelijke opknapbeurt die de aandacht trok van menig passant. Door de frisgele kleur die de gevel ten deel viel, heeft het huis nu weer de uitstraling die past bij het instituut dat er is gevestigd. Het springt echt uit de gevelwand van eentonige lijstgevels (zie achterzijde van dit nummer). De saaie grijze kleur waar iedereen aan gewend was, heeft plaatsgemaakt voor de kleur van de negentiende eeuw!

Vijftig tinten grijs

Lange tijd, zeker vanaf het moment dat men de Bossche binnenstad in de jaren zeventig stelselmatig ging opknappen, werd door monumentenzorg en welstand een tamelijk duf kleurenpalet voorgeschreven voor het schilderen van de gevels. Het was grijs, grijs en nog eens grijs. Hier een beetje lichter, daar een beetje donkerder, een wit raam, een witte goot en – heel gewaagd – een donkergroene deur. Uit het jarenlange onderzoek van de BAM naar de kleurafwerking van lijstgevels in de stad, gepleisterd of ongepleisterd, bleek al snel dat de negentiende eeuw veel bonter gekleurd was. De vijftig tinten grijs werden weliswaar niet meer zo stringent voorgeschreven, toch bleef het heel moeilijk om huiseigenaren te overtuigen dat een kleurrijke reconstructie mogelijk was. Pas nadat enkele eigenaren, onder meer in de Hinthamerstraat, enthousiast meewerkten, volgden anderen en nu zien we steeds meer negentiende-eeuwse kleurstellingen in de stad. Belangrijke projecten waren het schilderen van de gevels van de Muzerije, maar vooral ook de reconstructie van het kleurenschema van het Kringhuis op de hoek van de Peperstraat en de Lange Putstraat. De Kring Vrienden geeft hiermee nadrukkelijk het goede voorbeeld.

Bentheimergeel

Voor het Zwanenbroedershuis kon het tij op de laatste nipper worden gekeerd, want het besluit om de gevel weer grijs te maken was al genomen. Een uiterst pleidooi van de BAM om die keuze te heroverwegen hielp – dankzij bemiddeling van Clemens van der Ven. Eerder concludeerde de BAM naar aanleiding van kleuronderzoek dat de gevel kort na de bouw in 1847 okergeel was geschilderd, om preciezer te zijn in Bentheimergeel. Ongetwijfeld om de indruk te wekken dat de gevel was gebouwd in Bentheimerzandsteen in plaats van het goedkopere pleisterwerk. Bovendien waren enkele ornamenten op de gevel niet van stucwerk maar van zandsteen gemaakt, zodat de kleur daarop goed zou aansluiten.
De bijbehorende kleur van de (gietijzeren) ramen was zacht lichtgroen. Toch ontbreekt er nog iets aan de reconstructie. Bij de geschilderde natuursteenimitatie hoorde ongetwijfeld een (nog niet terug gevonden) geschilderde blokverdeling met schijnvoegen. Een nadeel van de reconstructie van de negentiende-eeuwse situatie is in dit geval dat er door de aanwezigheid van moderne natuurstenen beelden op de gevel in zekere zin een anachronisme is gecreëerd. Nu iedereen aan de gele kleur is gewend, volgt nader onderzoek om te bepalen of het aanbrengen van schijnvoegen met een blokverdeling haalbaar dan wel te verantwoorden is. De kleurreconstructie van een uitermate belangrijk monument als het Zwanenbroedershuis dient hopelijk als goed voorbeeld voor andere huiseigenaren. De kleur van de negentiende eeuw is in opmars!

Nieuws van De Boschboom

Vanaf september kunnen de leden (en soms ook introducés) weer genieten van het culturele aanbod dat onze vereniging biedt:

- Op dinsdag 15 oktober verzorgt drs. H.B.M. (Huber) van Werkhoven in de Verkadefabriek een lezing over Postverkeer in Barre Tijden: Post in 's-Hertogenbosch tijdens en rondom de Tweede Wereldoorlog, 1933-1948. De lezing begint om 14.30 uur. Bel voor opgave 073-6446783; ook niet-leden kunnen zich opgeven voor € 5,-.
- In november plannen we weer een historisch diner. Voor de details verwijzen we u naar Nieuwsbrief 47 van september.

Het belooft een mooie herfst te worden!

Nieuws van het Stadsarchief

Aanwinsten

- Archief van de Stichting Maritiem 's-Hertogenbosch, 1983-2007, ca. 4 m
- Archief van de Stichting Jazz in Duketown, 1973-2012, ca. 5 m (gedeeltelijk nog niet raadpleegbaar)
- Archief van Veevoederhandel Koudijs/De Heus, ca. 1920-2000, ca. 8 m (nog niet raadpleegbaar)
- Archief en documentatie van Luc van Gent (met name betreffende Tweede Wereldoorlog), 1944-2013, ca. 4 m (nog niet raadpleegbaar)
- Archief van Domien van Gent, ca. 1940-1976, ca. 2 m (nog niet raadpleegbaar)

- Collectie mevr. L. van Maasacker betreffende Stichting P.M. Slager / Museum Slager, ca. 1985-2002, ca. 0,5 m (nog niet raadpleegbaar)
- Stukken betreffende Reclameburo R. Gras, 1980-2001, het Genootschap ter bevordering van het gebruik van de naam 's-Hertogenbosch, 1993-2013 en de Evenementencommissie (SPEH), laatste kwart 20e eeuw, samen ca. 2 m, alle ontvangen van dhr. R. Gras (nog niet raadpleegbaar)
- Archief Stichting Eethuis d'n Mengelmoes, 1998-2008, 0,12 m, ontvangen van dhr. J. v.d. Bijl
- Aanvulling archief Stichting Ruggesteun, 2001-2006, 1 omslag, ontvangen van dhr. J. v.d. Bijl (nog niet raadpleegbaar)
- Aanvulling archief Hein Bergé, tweede helft 20e eeuw, ca. 3 m (nog niet raadpleegbaar)
- Aanvulling archief Hartje 's-Hertogenbosch, 2008-2013, ca. 2 m (nog niet raadpleegbaar)
- Aanvulling archief Hypotheekfonds Noordbrabantse gemeenten, 1996-2012, ca. 1,5 m
- Aanvulling archief Rotary 's-Hertogenbosch, ca. 1989-1997, ca. 1 m (nog niet raadpleegbaar)
- Aanvulling archief Vrouwenraad en Speel-o-theek, ca. 1977-2006, ca. 2 m (in bewerking)
- Stukken betreffende carnavalsvereniging 'De Vrolijke Katjes' te Empel, 1957-1960 en betreffende de PNEM-sportvereniging (1953) 1970-1972, 2 omslagen, ontvangen van dhr. Van Hassel uit Rosmalen
- Stukken betreffende de familie Schoenmakers, 1917-1960, 1 omslag, ontvangen van dhr. B. Berens
- Stukken betreffende de Sint Antonisgroep van de verkenners, 1937-1962, 0,12 m, ontvangen van mevr. C. v.d. Bilt
- Diverse akten betreffende panden aan de Vughterdijk, Vughterstraat en Berewoutstraat, 1793-1932, 1 omslag, ontvangen van mevr. I. Robeerst-v. Loon uit Vught
- Akte betreffende het pand Het Duifje aan de Markt, 1835, ontvangen van mevr. Altenburg
- Plan voor een historische optocht, 1864, ontvangen van dhr. J. v. Daal uit Rosmalen
- Militair zakboekje en marsbeschrijving van Jan Kwant als lid van de mobiele Bossche schutterij, 1833, in de vorm van digitale bestanden, ontvangen van dhr. E. Kwant uit Haarlem
- Aflevering van de Katholieke Illustratie uit 1953 met een artikel over het verzetsmonument van Peter Roovers, ontvangen van dhr. J. Doorenbosch
- Plakboek met foto's, knipsels e.d. van de firma Duboma (leverancier van bedrijfskleding), jaren 1960, 1 omslag, ontvangen van mevr. v.d. Wassenberg-Spigt
- Documentatie betreffende 's-Hertogenbosch, 20e eeuw, 1 omslag, ontvangen van mevr. v.d. Wouw
- Ca. 450 bidprentjes, ontvangen van dhr. P. v.d. Bergh (nog niet raadpleegbaar)
- Album met ca. 40 foto's van de Veldwijkstraat e.o., jaren 1980, ontvangen van dhr. H. Verschuur
- Vijf foto's van verschillende Bossche plekken, ca. 1950, ontvangen van dhr. A. Rattink uit Breda
- Ca. 50 foto's van bouwprojecten van architect J. v.d. Berg in Den Bosch e.o., midden 20e eeuw, ontvangen van dhr. R. v.d. Berg te Vinkeveen
- 123 dia's van drukkerij Teulings/Smeets Offset, ca. 1930-ca. 1999, ontvangen van dhr. Dirks
- Groepsfoto en zwemdiploma van de 's-Hertogenbossche Reddingsbrigade, 1911, ontvangen van mevr. E. v. Dijk uit Cromvoirt
- Digitale foto van een 18e-eeuws epitaaf in de kerk van Zoersel (B) betreffende een uit Den Bosch afkomstige familie, ontvangen van dhr. W. v. Hout uit Oud-Turnhout
- 3 smalfilms (voetbal, historische optocht, wandeling militairen), ca. 1955-1959, ontvangen van dhr. J. Verhees uit Esch
- Blad met lithografieën van huis Het Fransche Kabinet, de pastorie achter de Tolbrug en de zuidzijde van de Sint-Jan, 1879 (aankoop)

Openstelling

Het archief is, behalve doordeweeks van dinsdag tot en met vrijdag, telkens van 09.30-17.00 uur, ook op de eerste zaterdag van de maand geopend van 09.30-17.00 uur. Dat geldt dus voor de zaterdagen 5 oktober, 2 november, 7 december 2013 en 4 januari 2014.

Kerstmis en jaarwisseling

Vanwege Kerstmis, Oud- en Nieuwjaar is het Stadsarchief gesloten van maandag 23 december 2013 tot en met woensdag 1 januari 2014. Op 2, 3 en 4 januari is het archief geopend.

Maand van de Geschiedenis

In het kader van de landelijke 'Maand van de Geschiedenis' in oktober draagt het Stadsarchief 's-Hertogenbosch de door het publiek gekozen Bossche inzending voor het 'Stuk van het Jaar' voor (de teruggave van de Sint-Jan door Napoleon, zie p. 73). Op 1 oktober gaat de landelijke verkiezing van start en kunt u stemmen op het (natuurlijk Bossche) stuk via *www.onsdna.nl/stukvanhetjaar/* Aan het eind van de maand zal duidelijk zijn welk 'Stuk van het Jaar' landelijk verkozen is.

dekkers
van
gerwen

smart printing concepts

Hoe kan ik zonder kwaliteitsverlies toch tijd, geld en het milieu (be)sparen?

Smart thinking,
Creative printing.

Hoe kunnen we efficiënter drukken? Het milieu sparen? De kwaliteit en creativiteit van onze communicatiemiddelen verhogen? De massa persoonlijk benaderen, zonder daar meer voor te betalen? Welkom bij Dekkers van Gerwen. Dé partij die verder denkt en werkt dan het reguliere drukwerk. Dé partner die vloeiend 'digitaal' spreekt en drukt. Het resultaat: creatieve en kwalitatief hoogwaardige printoplossingen waarmee tijd, geld, het milieu en heel veel onnodige moeite bespaard wordt. Smart Thinking. Creative printing noemen wij dat!

- Drukwerk
- Printing on Demand
- Variable Data Printing
- Mail, Voorraad & Logistiek

Zegt u het maar: wat zijn uw wensen? Wij denken graag op slimme en creatieve wijze met u mee.
Bel 073 - 594 47 44 of kijk op www.dekkersvangerwen.nl

interesse?

In Brabant toont u het Brabantse erfgoed in al zijn rijkdom én rijkheid. Zes keer per jaar, volledig in kleur en op een wijze die beeldenpracht koppelt aan inhoudelijke verdieping.

3 x voor slechts € 10

Bent u nieuwsgierig naar meer *In Brabant?*

Vul dan snel onderstaande bon in.

Ja, ik neem tot wederopzegging een abonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

- ○ € 29,50 voor een jaargang van zes nummers
- ○ € 25,- voor een jaargang van zes nummers, want ik ben lid

van de volgende bij Brabants Heem aangesloten heemkundekring:

Ja, ik neem een proefabonnement op *In Brabant* en betaal na ontvangst van de factuur

- ○ € 10 voor drie nummers

Abonnementen kunnen ingaan op ieder moment. Berekening geschiedt per kalenderjaar. Een abonnement wordt na het eerste kalenderjaar stilzwijgend omgezet in een abonnement voor onbepaalde tijd. De opzegtermijn is twee maanden.

Wilt u een abonnement cadeau geven? Neem dan contact op met Erfgoed Brabant via tel. 073 – 615 62 62. Of kijk op www.erfgoed-brabant.nl voor meer informatie.

Naam

Adres

Postcode en woonplaats

Telefoon

Handtekening

Stuur deze bon (of een kopie ervan) in een envelop naar Erfgoed Brabant, antwoordnummer 10032, 5200 VB 's-Hertogenbosch, o.v.v. Tijdschrift *In Brabant* (een postzegel is niet nodig)

DE KRANT OP ZONDAG

Bossche Omroep

advertentie@bosscheomroep.nl Tel. (073) 613 51 16

Colofon

Bossche Bladen is een driemaandelijkse uitgave van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de Gemeente 's-Hertogenbosch, de Cultuurhistorische vereniging 'De Boschboom' en Het Noordbrabants Museum.

Redactie
Alies Baan
Jac. Biemans (beeldredactie)
Jan Buiks (eind- en beeldredactie)
Ronald Glaudemans
Ed Hoffman
Janine van de Kamp
René Kok
Marianne Sturm
Pascal Viskil (hoofdredactie)

Vaste medewerkers
Frank Finkers
Jac.J. Luyckx
Stefan Molenaar
Jos Swanenberg

Redactieraad
Rolf Hage
Hans Meester
Vincent Verstappen
Fiona Zachariasse

Redactieadres en informatie
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Postbus 12345
5200 GZ 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 95

Abonnementen
€ 18,- per jaar
Alle correspondentie over abonnementen:
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Antwoordnummer 31
5200 WB 's-Hertogenbosch
telefoon: (073) 615 52 75
Beëindiging van het abonnement:
schriftelijk, 1 maand voor het nieuwe kalenderjaar

Losse nummers
Via de boekhandel of het Stadsarchief:
€ 5,- (excl. portokosten)

Advertenties
Stadsarchief 's-Hertogenbosch
Anne-Marie Aarts-Frederix,
telefoon: (073) 615 52 95

Vormgeving en opmaak
Nika grafische vormgeving, Vught

Druk
Drukkerij Dekkers van Gerwen 's-Hertogenbosch

Copyright
Stadsarchief 's-Hertogenbosch, september 2013

Publicatie of overname van artikelen (geheel of gedeeltelijk) is slechts toegestaan met schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1389-9074

Foto omslag voorzijde
Detail uit het onlangs door de gemeente aangekochte schilderij van het beleg van Den Bosch in 1629. We zien de stad vanuit het noorden. De torens van de Sint-Jan zijn niet accuraat weergegeven. (Foto: Olaf Smit)

Foto omslag achterzijde
De gevel van het Zwanenbroedershuis heeft zijn negentiende-eeuwse kleur teruggekregen. Het bericht van de BAM in deze aflevering gaat hier nader op in. (Foto: Olaf Smit)

www.bosschebladen.nl
www.stadsarchief.nl
redactie@bosschebladen.nl

's-Hertogenbosch

het noordbrabants museum